bPF
388

Axess

Nummer 7 Oktober 2003 • Årgång 2

Pris: 35 kr

TEMA: TINGENS OORDNING

Sopor berättar civilisationens hemliga historier.

FRIZON/SID 33

Maktlös ordningsmakt

Dagens FN saknar förutsättningar att verka som världsförbättrare. David Rieff välkomnar att Kofi Annan ser verkligheten i vitögat. men tror att utsikterna till radikala reformer är små.

PROVEXEMPLAR
Provläs och prenumerera på Axess!
Helår 43 Euro (Norden) • www.axess.se
e-post: prenumeration@axess.se
tel: int+46-(0)31-743 99 05

UTBLICK/INBLICK

DET NYA EUROPA BLIR EN BEHÖVLIG KALLDUSCH
Sidorna 7–9
Kjell Albin Abrahamson menar att polackernas självständighet och självförtroende kommer att överraska de nya kollegerna i EU.

FÖRÄNDERLIG TEXT UTMANAR BOKEN
Sidorna 9–10
Utvecklingen av användbart elektroniskt papper går fort, men våra läsvanor förändras långsamt, skriver Lars Fimmerstad.

KLUVENHET INFÖR POLITIK INOM SHIA
Sidorna 10–12
Shiiterna har alltid varit oeniga om hur de skall förhålla sig till den världsliga makten. Mohammad Fazlhashemi förklarar varför.

INTERVJU

VÄST MÅSTE FÖRSVARA SEKULARISM OCH PLURALISM
Sidorna 13–16
I samtal med Kay Glans argumenterar Christopher Hitchens för att västvärlden måste slåss för sin frihetlighet.

TEMA: TINGENS OORDNING
SIDORNA 17–29

Artiklar av Mats Burström, Lynn Åkesson och Susanne Ewert.

TRADITION

POLITIK ÄR ATT PEKA UT STATENS DÖDSFIENDER
Sidorna 30–32
Carl Schmitt är undantagstillståndets store teoretiker. Det ökande politiska våldet har givit hans verk en förnyad aktualitet.

FRIZON

FÖRENTA NATIONERNA ÄR INGEN MORALISK MAKT
Sidorna 33–36
David Rieff hävdar att det bästa vore att skrota FN och grunda en ny, tidsenlig organisation. Utsikterna till detta saknas dock.

ARBETET ÄR LIVET – OCH TVÄRTOM
Sidorna 36–37
Karriärkonsulter har goda tider när även fritiden och familjelivet skall ingå i meritförteckningen, skriver Karin Salomonsson.

RECENSIONER

NÄTVERKSLÖSNINGAR FÖR EN LITEN VÄRLD
Sidorna 38–40
Det är ingen hejd på vad nätverksteorin vill reda ut. Bengt-Arne Vedin har undersökt om trådarna håller i några nyutgivna böcker.

ÖVRIGA RECENSIONER
Sidorna 41–47
Böcker av Thomas W. Laqueur, Zygmunt Bauman, Marc Jensen, Nikita Petrov, Paul Berman och Rüdiger Safranski.

AXESS

www.axess.se

Postadress: Box 2143, 103 14 Stockholm **e-post:** redaktionen@axess.se **telefon:** 08-791 52 50
Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår 9 nummer kostar 300 kronor via www.axess.se, tel 031-743 99 05, prenumeration@axess.se

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap
och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktörer: Sofia Nerbrand, Erik Wallrup **Recensionsansvarig:** Jan Söderqvist
Assistent till chefredaktören: Hedvig Anderson (vik.) **Grafisk form:** Lars Andersson
Redigering: Charlotte Arwedsson, Lotta Brandt, Stina Fernström **Korrektur:** Annie Törner Ödman, Karin Olsson
Repro: Samuel Elers-Svensson **Omslagsillustration:** Claes Jurander
Verkställande direktör: Kurt Almqvist **Ekonomiansvarig:** Anita Wallén
Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Joanna Rose, Gunnar Wetterberg, Lynn Åkesson
Typsnitt: Indigo och Esans **ISSN:** 1651-0941 **Tryck:** VLT Press

Två slag har träffat den svenska självbilden. EMU-omröstningen är ett slutgiltigt bevis på att det svenska folkhemmet har rämnat. Mordet på Anna Lindh visar att Sverige inte är öppenhetens och fridsamhetens hemvist på jorden.

KAY GLANS
kay.glans@axess.se

Att det svenska folkhemmet haft stora sprickor i sin grund har varit uppenbart sedan länge. Även om stämningarna mojnat de senaste dagarna, verkar det som om själva marken under hemmet har rämnat, som efter en jordbävning, så att huset har delats på mitten. I båda halvorna ser man förvånat över till dem som man tidigare levt tillsammans med. Starkt förenklat bor i den ena män, stad och tillväxtorienterade, i den andra kvinnor, land och fördelningsorienterade. Kartan över hur folk röstade om euron visar också skillnaden i mentalitet mellan stadsstaterna Skåne och Stockholm å ena sidan och det övriga Sverige å den andra.

Det socialdemokratiska partiet tycks också ha spruckit, fast man kommer att spackla och tapetsera för att dölja det. Göran Perssons försök att kooptera partiets vänsterflygel har misslyckats; det har sannolikt betytt mycket för att legitimera motståndet mot euron att några av hans egna ministrar sagt nej. Dessa inre motsättningar torde också generellt ha blockerat en klarare satsning på en europeisk integration. För Sverige vore kanske det bästa om partiet delades. Socialdemokraternas högerflygel har mer gemensamt med folkpartiet och moderaterna än med sin egen vänsterflygel.

Det svenska partisystemet skapades för ett annat samhälle än dagens, och under den föråldrade strukturen finns ett latent tillväxt- och internationaliseringsvänligt parti, som går över blockgränserna. Men SAP kommer inte att spricka. För maktens skull kommer det att välja en förlamande sammanhållning och fortsätta odla föreställningen att Sverige är speciellt, mer modernt, rättvist och civiliserat än övriga Europa.

Det vore dock förenklat att påstå att denna uppfattning enbart omfattas av socialdemokrater; den har blivit en del av den svenska självbilden. Vår nationella självkänsla bygger på föreställningen att vi är ett mer öppet och fredligt samhälle än andra. Vi vill att politiker skall vara som folk är mest, åka tunnelbana eller cykla till jobbet. En mer avskild och skyddad tillvaro för dem skulle uppfattas som privilegierad, och journalister skulle snabbt piska upp mediedrev: "Sådana barriärer behövs inte i Sverige!" Även denna självbild har spruckit genom det brutala mordet på utrikesminister Anna Lindh. Vi måste inse att våldet har blivit en del av vardagen även här, och att vi kommer att få leva med detta, fastän mycket kan göras för att bemästra det. Av olika anledningar betraktas lag och ordning som en högerfråga, trots att detta slag av elementär säkerhet är förutsättningen för ett fungerande samhälle vilket som helst.

Världsordningen tycks också vara på väg att rämna. USA varseblir nu i Irak gränserna för sin makt. Att besegra en motståndare i en militär konfrontation är en sak, att kontrollera ett besegrat territorium en annan. Det FN som många vill se som ett alternativ till en amerikansk imperiemakt befinner sig i en djup kris. Utan USA är FN kraftlöst, med USA riskerar det att bli osjälvständigt. I detta nummer kan vi presentera det första resultatet av samarbetet mellan *Axess* och den engelska tidskriften *Prospect* i form av den kände FN-kritikern David Rieffs analys av FN:s situation och dess framtid.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Mandela delar Johannesburg

Den nya Nelson Mandela Bridge separerar de välmående delarna av Johannesburg från stadens mörkare stråk med kåkstäder och slum.

ANDERS CARLSSON

Doktorand i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet.

HAR TEKNISKA ARTEFAKTER politiska egenskaper? frågade en gång filosofen Langdon Winner i en berömd uppsats. Han pekade på att broarna över motorvägen från New York till Long Island medvetet byggdes så låga att bussar inte skulle kunna köra under dem. Förslaget genomdrevs av stadsplaneringsdespoten Robert Moses som också lade in sitt veto mot järnvägsförbindelser ut från city. Därmed konstruerades ett slags sociala hinder genom att människor utan egen bil utestängdes från öns nöjen.

Med ett hopp i tid och rum kan diskussionen överföras till Sydafrika år 2003. Nelson Mandela fyllde 85 år i mitten av juli och belönades rikligt av olika aktörer i nationens förnyelseindustri. Bland annat fick han en ny hängbro uppkallad efter sig i de centrala delarna av hemstaden Johannesburg.

Dimensionerna är måttfulla; den totala längden är 284 meter och pylonerna är som högst 43 meter. Men brons funktioner är i gengäld många och komplexa. Dels förser den innerstaden med (ännu en) karaktäristisk siluett, dels erbjuder den snabb infart till stadsdelen Newtown. Syftet har, kort sagt, varit att vitalisera Johannesburgs kärna.

Och det kan behövas. Innerstaden har förfallit med följden att företag och institutioner har flyttat därifrån. Kriminaliteten, ofta våldsam, har ett hårt grepp om vissa stadsdelar. Newtown, själva namnet bär på denna förhoppning, ska locka människorna tillbaka med ett läge vid sidan av problemområdena, attraktiva kvarter och ett kulturutbud utan motsvarighet någon annanstans i staden. Här finns redan Museum Africa, jazzklubben Kippies, bohemrestaurangen Gramadoelas och Market Theatre; fler ska följa och besökarna med dem. Nelson Mandela Bridge blir deras viktigaste infrastrukturella resurs.

Tudelning. Nelson Mandela inviger den bro som är uppkallad efter honom.

Foto: Juda Ngwenya/Reuters/Scanpix

ALLA ÄR EMELLERTID inte nöjda. Kritiker har klagat på att bron sträcker sig över järnvägsspåren vid centralstationen, vilket sägs medföra en stor risk för kriminalitet uppe på bron. Trottoarerna är smala och kan ses som symtom på att Johannesburg verkligen håller på att förlora sitt, trots allt, ganska animerade gatuliv. Dessutom är den arkitektoniska gestaltningen närmast blygsam om man utgår från de monumentala anspråken.

Men ingen har ännu offentligt analyserat det faktum som ju är uppenbart: att bron sammanlänkar Newtown med Jan Smuts Avenue och därmed attraktionerna i innerstaden direkt med den viktigaste trafikleden till de hyperförmögna förorterna i norr. Omvägen genom de allra mest centrala stadsdelarna blir onödig för den kategori människor som ofrivilligt är måltavla för rånare och bilkapare. På så sätt har man med infrastrukturens hjälp byggt bort problemen från de gynnades åsyn.

Kan alltså tekniska artefakter vara politiska? Naturligtvis. Inte ens den teknik som kallas civil är neutral, utan kan användas till att upprätta och vidmakthålla gränser: ekonomiska, kulturella och sociala. Det vet innerst inne alla som har åkt genom stor-Johannesburg utan att ens se de kåkstäder som finns där. Det vet också alla som nu bekvämt kör över Nelson Mandela Bridge, mot Newtown, och undrar vad som har hänt med stadens mörker. ■

Global Axess på tv

Under hösten sänds intervjuserien "Kosmopolitisk utblick" i TV8. Serien baseras på Engelsbergsseminariet 2003, anordnat av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

1 OKTOBER
22:10 I TV8
Den multikulturella återvändsgränden
Sociologen Nathan Glazer intervjuas av Göran Rosenberg. Repris: den 5 oktober kl. 23:00.

8 OKTOBER
22:10 I TV8
Medborgare utan bakgrund
Filosofen Catherine Audard intervjuas av Björn Linnell. Repris: den 19 oktober kl. 23:00.

15 OKTOBER
22:10 I TV8
En amerikansk socialdemokrat
Norman Birnbaum, professor emeritus vid Georgetown University Law Center, intervjuas av Anders Hellner. Repris: den 12 oktober kl. 23:00.

22 OKTOBER
22:10 I TV8
Det europeiska sveket
Författaren och rådgivaren David Frum intervjuas av Kay Glans. Repris: den 26 oktober kl. 23:00.

Rättelse

I *Axess* nr 6 föll tyvärr två rader bort i artikeln av Svante Nordin om Leo Strauss (s. 32). Meningarna lyder i sin helhet: "Det goda livet är enligt dem (Platon och Aristoteles) i sin högsta form det filosofiska livet. Samhället måste skydda och befrämja ett sådant liv."

Besserwisser av Anders Mathlein

Den gubben går inte alltid likadant

TRAFIKLJUS. Att resa är det bästa sättet att få upp ögonen för nationella särdrag. Vad säger det egentligen om svensk säkerhetsfundamentalism att vi aktivt måste trycka ned handtaget för att få flygplatsens bagagevagn att börja rulla, när det i andra länder tvärtom är bromsen man handgripligen måste aktivera? I Frankrike har bagagevagnarna inte någon broms över huvud taget.

Foto: Photonica/Bulls

På min senaste rundresa fann jag särdragen i något av det mest alldagliga som finns: den gröna och röda gubben i trafikkorsningarna. Man tror lätt att vi svenskar har en helt normal, naturlig gubbe, men det finns inget självklart med denne ståtlige, målmedvetne herre, som ser ut att ha haft Per Henrik Ling som personlig tränare.

I östra Berlin träffade jag i stället en kortare grön gubbe som flanerade i en lätt överdimensionerad hatt, som gjord för den romantiska söndagspromenaden. När han stannade slog han ut med armarna, som om han ville blockera vägen för andra. Norge å sin sida kanske trots allt är den sista Sovjetstaten. Där möter fotgängaren nämligen inte bara en, utan två röda gubbar som ljusstarkt signalerar: Tänk inte ens tanken.

I det myllrande och högteknologiska Taiwan räknar en orange sekundräknare ovanför den gröna gubben ned hur lång tid som återstår innan det slår om till rött, så att var och en kan göra en cost/benefit-analys om det är värt att försöka hinna över vägen. När det bara är tio sekunder kvar börjar den jäktade gröna gubben springa...

USA går sin egen väg med en överpedagogisk WALK/DON'T WALK-signal. Man saknar nästan en varningsskylt om att det finns en risk att bli påkörd om man går mot rött. I bland annat New York och Washington D.C. har symbolerna gjort sitt intåg, men de har ingen röd gubbe, utan en orange hand. Självfallet! Med en historia av rasmotsättningar och indiankrig skulle det vara synnerligen olämpligt att använda en färgad man som negativ signal. Det hindrar emellertid inte att det finns en norm även i ett mångkulturellt samhälle. Den gröna gubben är inte grön, utan vit! Förmodligen är han också protestant. Och i samtliga länder är gubben förstås... en gubbe.

JOHAN NORBERG
Författare

Kallt krig i den heta öknen

USA. Kalla kriget säljer som aldrig förr. Mitt i Arizonas heta, dammiga öken, inte långt ifrån staden Tucson, ligger numera en påminnelse om denna nära epok i vårt förflutna, en plats som förvandlats till en upplevelseindustri för det nya millenniet. Anläggningen går under namnet Fantasy Spy Camp och var en gång ett träningsläger för CIA. Två före detta tvättäkta agenter är lekledare och instruktörer. Priset är 3 800 dollar per person exklusive flygresa och för detta får man enligt broschyren ett par dagar med "72 hours of pure adrenaline". På programmet står att göra en handbromssväng med bil i hög hastighet, avfyra pistol från samma bil i samma höga hastighet, skjuta mot fiender på nära håll, kasta granat och frita gisslan.

Vid en första anblick tycks det sålunda vara rika pojkar som välkomnas att vara James Bond för en helg. "Bring a buddy, he can be Rambo", kluckar broschyren i en välbekant avart av manlig homosocialitet. Men i lanseringen av Fantasy Spy Camp döljer sig också ett helt annat budskap, med betydligt mindre dos oförarglig pojkdröm och avsevärt beskare eftersmak: en adrenalinstinn familjeideologi av högsta aktualitet. Helgens kulmen inträffar då en grupp ondskefulla terrorister tar en i gruppen som gisslan. Tillsammans ska dock gruppen ha "bond-at" tillräckligt för att besegra alla tänkbara faror och machismo-berättelsen introducerar här kvinnorna och barnen i den samhörighet som är definierad av våld och vapen. "The family that shoots together – stays together", konstaterar en nöjd trebarnsmor.

Märkligt nog framstår ett spionläger mitt i Arizonaöknen ändå som ett lärorikt familjeäventyr. Det blir en upplevelseindustri designad för en glömd generation. En generation familjeförsörjare som själva är barn av Reaganeran. En generation som nu plötsligt kan relatera till tongångarna i en ny kamp mot Det Ondas Imperium.

Fantasy Spy Camp är kanske inte att rekommendera som fördjupade studier i statsvetenskap, men det tycks gå hem som upplevelseindustri just eftersom dagens USA tveklöst ekar kalla krigets förenklade kamp mellan gott och ont: Om man inte har en tydlig fiende, kan man inte vara riktigt säker på att man lever. Dessutom är det nymornad business för gamla avdankade CIA-agenter. Kombinationen är, som man säger, dödlig.

MARIE CRONQVIST
Doktorand i historia vid Lunds universitet

Kvinnan framför mig i närlivsets kö bär en myskaktig parfym, tung, intim, för mycket. Jag tror att jag en gång gillade den här parfymen, men nu ... kanske är det platsen som är fel, mjölk och lysrörsljus, eller så har hon hällt på för mycket, eller så har min olfaktoriska smak förändrats. I vilket fall tycker jag nu att parfymen luktar. Fast det är en svårtänkt tanke.

Orden doft och lukt är nästan synonyma. Skillnaden ligger i att doften uteslutande tillhör en positivt laddad sfär.

Orden doft och lukt är nästan synonyma. Skillnaden ligger i att doften uteslutande tillhör en positivt laddad sfär. Inget kan så att säga dofta illa. Lukten tangerar bara ställvis detta (och då gärna explicit "vällukt"), och vetter snarare "nedåt" mot odörens och förfallets domäner. Doften är kultur i det att den är eller anses vara en medveten handling, ett meddelande, medan lukten avges passivt, ofrivilligt, och i svårare fall snarast liknar freudianska felsägningar och tics. Lukten som ett tecken på att man håller på att tappa greppet, på att man invaderas av natur, ja kropp.

✣

Det är i det här schemat som den ökande intoleransen mot lukten bör förstås. Kontroll, identitet, kontroll som identitet. Allt inre, och särskilt då vätskorna, måste hållas på plats. Självkänslan börjar i en säker armhåla. Idealet är att man ska vara ren, torr och luktfri – en tom duk på vilken vi sen ska måla vårt självporträtt. Att denna självbild i sig ska utstråla "naturlighet", det torra krämas smidigt och fräscht som nyponrosen, och doftackorden hämtar sin treklang från djur- och växtriket, det är bara betecknande för en kultur som i integritetsbegreppet ser såväl ett orört ursprungligt tillstånd som något man erövrar, uppnår. "Detta är mitt sanna jag, därför att det är jag som producerar det", ungefär.

Det handlar således inte bara om att tämja naturen, exploatera den, utan att manifestera detta tämjande. När en parfym ges namnet *Obsession* är signalen inte att den som bär den skulle vara besatt, utan att personen valt att framträda som om besatt (och naturligtvis, eftersom dofter är utåtriktade, i kraft att besätta). Gärna drift, passion och instinkt, men bara om de satts inom citationstecken genom ett val. Ett enda alternativ är förbjudet: att välja att inte välja.

✣

I namn av kroppsförhärligande pågår en omfattande tuktning av kroppen, en tuktan som i effekt inte står de mest asketiska religionerna efter. Kropp och medvetande är precis lika dualistiskt oförenade som någonsin. Skillnaden ligger i att kroppen nu ses som ett medel, en råvara, som ska raffineras, på det att vår självpresentation ska ge oss det vi vill ha. Vad det nu är.

Ja, vad är motsvarigheten till kristendomens "frälsning från döden" i dag? Att inte åldras märkbart, inte lukta av det som är dömt att förfalla? Faktum är att tillvägagångssättet mest av allt liknar engelska parker under romantiken. Samma utpekat formade "naturlighet", samma markerat osynliga bakomliggande arbete. Det vi söker är ju ett förverkligande av ett sant jag, som hittills förbuskats av allt det som kanske kan sammanfattas som "det okontrollerbara", i slutändan döden.

Kanske är då dagens kultivering av kroppen ett slags anläggningsarbete? Vi anlägger oss (som) sinnliga monument? Minnesmärken över hur vi önskar att framträda? Hur som helst tycks vi, som kultur, alltmer avlägsna oss från ett liv där kroppen är något man är, snarare än något man har.

NIKLAS SÖDERBERG
poet

Fimpa modernismen

REFLEKTION

PETER ELMLUND

Projektledare för Urban City Research

JAG HAR ALDRIG GILLAT att rökare röker. Däremot har jag inget emot rökare som sådana. Redan på skolgårdens rökruta insåg jag att det bland rökare finns en överrepresentation av festprissar, äventyrare, intellektuella och sexuellt nyfikna. Man hade att gilla läget. Så var det bara. Och för all del, gesten som sådan, en cigarrett mellan två fingrar som nonchalant förs till munnen inför det stundande halsblosset, ser ju rätt imponerande ut. Jag har emellertid aldrig uppskattat cigarrettdoften, tobakssmaken eller ljudet av tändstickan.

Tyvärr nöjer jag mig inte med förbud mot rökning på arbetsplatser och liknande. Än mer irriterande än rökning inomhus är nämligen rökning utomhus. I den härliga fria naturen vill man absolut inte störas av kväljande tobaksrök. Marlboromannen är min eviga fiende, även om jag förlåter den verklige mannen på bilderna. Wayne McLaren, som han hette, drabbades av lungcancer och deltog i flera antirökkampanjer innan han dog 1992.

Given denna bakgrund förstår alla och envar att det var med största glädje jag noterade EU:s nya regler för varningstexter på cigarrettpaketen. Nu är det plakatformat som gäller: en stor, härlig svart ram på en på vit kommunicerande yta med feta bokstäver. Det ska stå saker som "RÖKNING DÖDAR".

NYORDNINGEN KÄNDES mycket bra tills jag häromdagen besökte Levelius Restaurang på Södermalm. En nytorgschic man slog sig ned bredvid och slängde ett paket RÖKNING DÖDAR på bordet. Efter några klunkar rödvin tände han en cigarrett och drog några riktigt sköna halsbloss. Han såg verkligen nöjd ut. Jag skulle just åtgärda saken genom att leverera en nedlåtande blick, när jag drabbades av insikten att jag skulle framstå som en hopplös förlorare. Den här killen var fullständigt übercool. Han var ett levande konstverk, en gränsupplösare, en installation av Dan Wolgers. Jag röker det som dödar, jag är man!

Den här kampanjen kan ju inte annat än stärka den hårda kärnan av rökare. Inte bara för att det är kul att manifestera sitt förakt för överheten, utan också därför att utformningen av varningstexten harmonierar med det modernistiska konstbegreppet. Modernistisk konst är ju också cool.

Vi ser här det typiska brottet mot kontexten, både när det gäller skala och innehåll. Vi kan också se ett markerat estetiskt fokus, en ironiserande geometri parad med semantisk minimalism. Reduktionen närmar sig konstens innersta kärna. Varför kärnan är så viktig har jag aldrig förstått. Vad är det för fel på den gamla hederliga helheten? Nå, det var ett sidospår. Låt oss återvända till konstverket.

En annan sida av modernismen är dess önskan att inkludera allt fler objekt i konstbegreppet. Ni vet, urinoarer, kossor i tvärsnitt, lamm i formalin och annat som med allvarliga miner bärs fram och tillbaka mellan världens statsunderstödda konsthallar. Även detta villkor är uppfyllt i och med att myndighetsbudskapet införlivats i konstverket. Nytt är väl inte tilltaget, men typiskt.

Trots att brottet mot sammanhanget är själva grunden för det konstnärliga mötet mellan rökning och modernism finns samtidigt en spännande koppling. Det handlar om två stora farsoter, som så att säga gör gemensam sak i en sista ansträngning att försvara hotade positioner. Coola, oberörda av nästan hundra år av massiv kritik. ■

AXESS ✲ LÄSARBREV

Färgblindhet är målet

Gunnar Strömmer

Jur.kand, verkställande ledamot av Centrum för rättvisa

DENNA HÖST är det 40 år sedan Martin Luther King önskade ett Amerika där hans barn bedömdes "efter måttet på sin karaktär, inte sin hudfärg" i sitt berömda "I have a dream"-tal i Washington D.C. Drygt 30 år senare sammanfattar Jesse Jackson sin filosofi i tidskriften *Newsweek* (31 juli, 1995): "Att bortse från ras och kön är rasistiskt och sexistiskt."

Denna förskjutning är knappast bara retorisk. Fram till mitten av 1960-talet handlade kampen för civila rättigheter i USA om att motverka olika behandling på grund av ras, hudfärg eller andra ovidkommande indelningar. Siktet var inställt på att säkerställa lika rättigheter, färgblindhet, genom domstolsbeslut och lagstiftning, vilket i hög grad lyckades.

Men mordet på Martin Luther King 1968 kan sägas markera rörelsens brott med den ursprungliga amerikanska visionen om civila rättigheter. Från och med nu kom ordet diskriminering snarare att inkludera alla exempel på olika socialt och ekonomiskt utfall för olika grupper. Positiv särbehandling genom kvoter, bidrag eller bonussystem för olika minoriteter blev verktyget att korrigera dessa olikheter i arbetsliv, utbildning, företagande, boende etcetera. Förvisso godkände USA:s högsta domstol så sent som i juni 2003, i ett av två uppmärksammade rättsfall rörande University of Michigan, att ras beaktas som en faktor vid antagning till högre utbildning. Men i amerikanskt vardagsliv har denna sorts politik i själva verket i hög grad avvecklats under senare år. Den tidigare så omfattande tvångsbussningen av skolelever har upphört och endast var femte universitet tillämpar i dag något slags positiv särbehandling.

DET ÄR IRONISKT att samtidigt som USA nu gradvis överger särbehandlingspolitiken är Sverige på väg att kopiera den. Såväl diskrimineringsombudsmannen (DO) som regeringen vill ändra lagen och tillåta positiv särbehandling av invandrare i arbetslivet. Uppsala universitet tillämpar vid antagning till juristutbildningen en så kallad fri kvot, som reserverar 30 platser till studenter med två utlandsfödda föräldrar. I Stockholms stad förbereds ett nytt intagningssystem till gymnasieskolan som ska öppna upp för kvotering på basis av kön, etnicitet eller "socioekonomisk bakgrund".

Den grundläggande moraliska invändningen mot en sådan särbehandling/diskriminering är att det offentliga härigenom överger principen om individuell rättvisa till förmån för principen om rättvisa för grupper. Och grupprättvisa framför individuell rättvisa innebär att det offentliga överger principerna om likabehandling och likhet inför lagen. Det är inget litet avsteg från den demokratiska rättsstatens grunder.

Bilden ljusnar knappast om man ser till de praktiska effekterna. Positiv särbehandling som statlig politik förekommer och har förekommit i så skilda länder som USA, Sydafrika, Sri Lanka, Indien, Nigeria, Malaysia och Holland. Samma variation gäller för vilka grupper som är mottagare av den positiva särbehandlingen och i vilka former. Inte desto mindre uppträder tydliga mönster i fråga om effekterna. Ekonomen Thomas Sowell, den ledande svarte kritikern av positiv särbehandling i USA, har sammanfattat dessa mönster i fem punkter:

1. Tillfälliga program permanentas och expanderar till nya grupper eller nya områden.
2. I målgrupperna går fördelarna i större utsträckning till redan mer lyckligt lottade medlemmar i gruppen.
3. Polariseringen mellan grupper ökar på basis av privilegier.
4. Falska uppgifter om grupptillhörighet ökar och ställer krav på särskiljande kriterier.
5. Programmen startar utan målrekvisit och data om utvärderingar undviks eller förekommer inte alls.

I Pro/kontra i *Axess* nr 6 verkar Hans Ingvar Roth erkänna såväl det moraliska dilemmat som flera av de praktiska riskerna med statlig särbehandlingspolitik. Trots detta anser han att det finns utrymme för en väl preciserad sådan för grupper som fortfarande lider av en uppenbar diskriminering, såsom de svarta amerikanerna eller romerna.

Just romerna lyfts fram av fler som vill legitimera särbehandling i Sverige, bland andra DO. Men beaktar man hur sådana program oftast utformas praktiskt framstår argumentet som cyniskt. Exempelvis är "två utlandsfödda föräldrar" ett villkor för att kunna söka till ovan nämnda fria kvot vid antagningen till juristutbildningen i Uppsala. I själva verket exkluderar en sådan urvalsgrund de flesta romer, eller för den delen samer, eftersom deras föräldrar i regel är födda i Sverige.

Det finns skäl för många att återvända till de grundläggande frågor, som formulerades så kraftfullt vid den amerikanska medborgarrättsrörelsens marsch för 40 år sedan: Vill vi ha ett samhälle där staten undergräver i stället för att värna grundläggande principer om likabehandling och likhet inför lagen? Vill vi ha ett samhälle som inte ägnar sig åt något annat än en ändlös maktkamp mellan grupper? Vill vi ha ett samhälle där det inte finns någon plats för självständiga individer? Låt oss följa King. ■

Det nya EUropa blir en välbehövlig kalldusch

UTBLICK/ Östutvidgning av EU. De västeuropéer som föreställer sig att 75 miljoner nya EU-medborgare skall anpassa sig till väst kommer att bli synnerligen överraskade. Snarare kommer öst- och centraleuropeisk historia och kultur att sätta sin prägel på samarbetet inom unionen.

KJELL ALBIN ABRAHAMSON
Utrikeskorrespondent och författare

NU KOMMER DE NYA medlemmarna instormandes i Bryssel med sin gudstro, USA-dyrkan, självsäkerhet och mindervärdeskomplex. Polen är inte bara störst, större än sju nya medlemsländer tillsammans, utan enligt Bryssel också stökigast och stöddigast. I den utvidgade jätteunionen med 25 medlemsländer, EU25, bor 455 miljoner invånare. De ekonomiska skillnaderna är ungefär lika stora som de lingvistiska. Det nya, stora EU är ett Babels torn med hela 21 olika språk.

Intressantast blir dock de politiska språkproblemen. Med EU:s tio nya medlemmar berikas Europeiska unionen för första gången med helt nya kulturer, den slaviska är den största och Polen den stoltaste bäraren av den slaviska kulturen. För första gången får unionen också medlemsländer som bär på en helt annan historisk erfarenhet än länderna i väst: smärtan av ett kommunistiskt system.

Nobelpristagaren Czeslaw Milosz fick en gång frågan vad som är den största lärdomen av kommuniståren. Svaret kom som en oljad blixt: *Resistance against stupidities.* Just detta motstånd mot dumheter kommer de nya medlemmarna att föra med sig till Bryssel.

De kommunistiska åren har gjort människorna i öst överkänsliga för detaljstyrning och toppridning. De skrattar sig därför harmynta när de hör talas om EU:s alla beskäftiga lagar och tokregler. EU:s detaljerade regler om traktorsäten, gurkböj och kondomstorlek får dem genast att tänka på den statliga planeringskommissionen under kommunismen. I femårsplanerna fastlades hur mycket ättiksgurka som skulle produceras eller hur många harpaltar som skulle skjutas. "Samtidigt var knappar och hårnålar bristvaror, helt enkelt för att man hade glömt bort dem i planeringen", som Oskar Lange, högste chef för Polens femårsplaner, tvingades erkänna.

Det är erfarenheter av sådan idioti som de nya medlemsländerna tar med sig till Bryssel. Dessa nya "anarkister" från öst hoppas kunna påverka mycket, kanske till och med stoppa flyttcirkusen mellan Bryssel, Strasbourg och Luxemburg. Med EU25 kommer denna befängda flytt att kosta omkring två miljarder kronor per år.

De som utmålar det nya EUropa i rosenröda framtidsfärger gör ett jättelikt misstag och kommer att bli gruvligt besvikna. Nya problem, skandaler och korruptionshärvor kommer att drabba den gamla kontinenten. Men, och det är en viktig reservation, det kan aldrig bli sämre än det förgångna, det Europa som delades av taggtråd och misstänksamhet. I det nya EUropa kommer nu ljuset från öster, *ex oriente lux*. Och, som det skämtsamma tillägget lyder: *ex occidente luxus*, lyxen från väster.

De som utmålar det nya EUropa i rosenröda framtidsfärger gör ett jättelikt misstag och kommer att bli gruvligt besvikna.

DET TRISTA MED ALLA ÅR som östutvidgningen diskuterades var att det alltid handlade om kostnader. Bryssel hade en benägenhet att tala om Östeuropa som Stockholm gör om Norrland, allt reducerades till kostnader, inte investeringar i en bättre framtid. Alltför sällan betonades vilket stort civilisatoriskt, kulturellt och humanitärt värde som kandidatländerna för med sig. Alltför sällan påpekades att kostnaderna för östutvidgningen är betydligt lägre än priset på de konflikter som skulle ha uppstått vid en utebliven eller ytterligare försenad expansion.

Ekonomierna i de unga demokratierna är fortfarande svaga, men de fyra centraleuropeiska reformstaterna, de så kallade Visegradländerna (Polen, Tjeckien, Slovakien och Ungern) har 2003 en tillväxttakt på 2 procent, vilket är tre gånger högre än EU:s genomsnitt på 0,7 procent.

På 1600-talet dök tanken upp att försöka förena Europas religiösa rörelser. I denna förenings- och försoningsakt skulle protestanterna erkänna sina fel, acceptera påvens auktoritet och återvända till katolska kyrkan, det vill säga till den rätta tron. Om Bryssels alla politiker och tjänstemän från väst, för att inte glömma västs 8 000 lobbyister, hyser ett liknande tankesätt kommer EU att falla ihop som en gång Rom. Västs geografiska och kulturella medvetenhet måste förflyttas österut och inte minst mot Polen, som ser sig som "lead nation" bland de nya medlemsländerna. För många svenskar, och andra västeuropéer, kommer det nya EUropa att bli en kalldusch. Speciellt stor blir överraskningen för alla dem som inbillat sig att utvidgningen är en enkelriktad gata, de som i sin enfald fått för sig att europeiskt samarbete går ut på att öst ska anpassa sig till väst.

Naturligtvis ska de nya medlemsländerna tillämpa EU:s gemensamma regelverk och grundläggande demokratiska värderingar, men de nya medlemsländernas historiska erfarenhet och kulturella rikedom kommer att påverka människor och samhällen i väst. Ett par generationer svenskar som vet mer om Vietnam, Nicaragua och Moçambique kommer nu att bli påminda om länder som Polen, Tjeckien och Slovakien.

Polen får i det nya EU-parlamentet 54 av de totalt 732 platserna. Det kanske inte låter särskilt märkvärdigt, men är faktiskt lika mycket som Spanien. Och kom ihåg att Sverige bara får 19 platser. Om Visegradländerna med sin likartade historia och syn på politiken uppträder gemensamt, har de med sina 116 röster fler än EU-parlamentets största land Tyskland med sina 99 platser. För första gången får den traditionella fransk-tyska drivaxeln i EU-samarbetet en utmaning.

Tyngdpunkten i Europa kommer på sikt att förskjutas från London och Paris till Berlin och Warszawa; från den tyska huvudstaden till den polska gränsen är det bara 70 kilometer. Den västeuropeiska hegemonin är ett avslutat kapitel. "Moren har gjort sin plikt, moren kan gå." Eller var det muren?

Med Gud i handen, USA i blicken, fyllda av självtillit och självkomplex stormar polackerna in i Bryssel. Polackerna har i Bryssels ögon redan gjort sig kända som arroganta och oberäkneliga. Med hänvisning till sin martyriepräglade historia, offer för både fascism och kommunism, anser polackerna att de alltid har den högre rättvisan på sin sida. Allt vad de gör och säger är riktigt. Polen anslår i Bryssel precis samma ton

EUfori. Polens president Aleksander Kwasniewski jublar över att 81,9 procent av polackerna, i en folkomröstning i juni i år, sade ja till att landet skall bli medlem i EU. Foto: Peter Andrews/Reuters/Scanpix

som Polonius, det vill säga polacken, i Shakespeares *Hamlet*: "Säg, har det nånsin hänt – det frågar jag – att jag har sagt bestämt: 'Så står det till', och det har varit annorlunda ställt?"

VID DE AVSLUTANDE förhandlingarna i Köpenhamn lyckades de skickliga polska förhandlarna pressa ur EU mer slantar än vad unionens kassakista tillåter. Besvikelsen var därför total när polackerna som "tack" inte köpte franska Mirage eller svensk-brittiska Gripen till sitt luftförsvar utan amerikanska F-16. Inte nog med det. I stället för att stå med mössan i hand och utan att konsultera Bryssel, skrev Polen, Tjeckien, Ungern och andra kandidatländer under "De åttas brev" där de förklarade sin lojalitet mot USA och krigsplanerna mot Irak. Till råga på allt ville polackerna ha med Gud i den nya EU-konstitutionens förord.

Nu blev det ingen hänvisning till Gud eller kristendomens civilisatoriska betydelse för Europa, och Polens högsta kyrkliga ledare, primas Józef Glemp rasade: "Efter Gagarins rymdfärd försäkrade sig Chrustjov om att det inte finns någon Gud eftersom Gagarin inte hade sett honom. Om Chrustjov inte såg Gud i rymden så ser Valéry Giscard d'Estaing inte Gud i historien och förbjuder därför att han skrivs in i Europas konstitution."

Det nya Europa från Lissabon i väst till Tallinn i öst kommer att bjuda på många härliga överraskningar. De nya länderna går in i samarbetet med entusiasm och vill utveckla och fördjupa det – utan att klippa av de transatlantiska kontakterna. Folk kommer att kunna betala med euro långt snabbare i Warszawa, Vilnius och Budapest än i London, Stockholm och Köpenhamn. Det övriga Europa kommer att uppfatta dessa "lokala valutor" som kuriöst typiska för den europeiska kontinentens randstater och med samlarvärde bara för rojalister.

DE FÖRE DETTA Warszawapaktsstaterna i öst har gått igenom politiska stålbad. Polen, Tjeckien och Ungern gick med i Nato två veckor innan bomberna började falla över Jugoslavien. Ett sådant svårt beslut hade i fem årtionden besparats försvarsalliansen, men de nya medlemmarna ställde solidariskt upp trots kritiken och snålblåsten. De före detta planekonomierna i gamla öst har gått igenom ekonomiska stålbad. Det var nämligen så EU ville ha det.

Vad EU krävde var egentligen en hopplös kombination, både snabbare reformtakt och lugn på arbetsmarknaden, stora ekonomiska omstruktureringar men utan social oro. Nu kan Bryssel få tillbaka det receptblock som så ivrigt rekommenderades. I dagens Bryssel finns en rädsla för att de nya medlemsländerna inte bara tar med sig Gud och den USA-vänliga politiken utan också den nyliberala ekonomiska politiken. De ekonomiska hästkurerna i öst kan nu lära politiker i väst att fatta impopulära beslut och inte reflexmässigt öka på budgetunderskott. I stället för höga skatter, låg tillväxt och en utvecklad social välfärd präglas öst av hög tillväxt, låga skatter och begränsad social välfärd. I de flesta av de nya medlemsländerna, också de som styrs av socialdemokrater, är den ekonomiska jämlikheten underställd andra politiska principer som ofrihet och överhöghet.

Ett annat område där de nya medlemsländerna har en annorlunda uppfattning än väst gäller den känsliga asylpolitiken. De nya medlemsländerna anser att väst agerar naivt. Fjolårets siffror från UNHCR talar sitt tydliga språk. I fjol ansökte 4 506 personer om politisk asyl i Polen, 291 beviljades. Tjeckien hade 18 037 asylsökande, 83 fick stanna.

Sammantaget hade de fyra Visegradländerna (med 66 miljoner invånare) 40 248 asylsökande, futtiga 566 personer beviljades tillstånd att stanna. Som jämförelse kan nämnas att Sverige (med 9 miljoner invånare) i genomsnitt beviljar årligen 12 500 personer att stanna i vårt land. EU25 strävar efter en gemensam strategi för asyl- och migrationsfrågor; här ligger länderna i det gamla och det nya Europa ljusår ifrån varandra.

EGENTLIGEN ÄR det nya EUropa redan ett faktum. Som alla smygpremiärer gick den obemärkt förbi. När Europaparlamentet samlades i maj 2003 deltog för första gången de tio nya länderna som observatörer, det formella medlemskapet inleds i maj 2004. Det var ingen tillfällighet att Polens president Kwasniewski var hederstalaren. Det utvidgade EU-parlamentet, från EU15 till EU25, förvandlades politiskt och blev mer blått.

Den kristdemokratiska och konservativa gruppen i parlamentet, EPP-ED, stärktes med 69 ledamöter och får därmed totalt 301. Socialisterna förstärktes med 57 personer och EPS växer till 232 ledamöter. Liberalerna i ELDR fick 13 nya medlemmar och blir totalt 66. Utvidgningens stora förlorare är De gröna, som bara fick en ny ledamot och landar på ett antal av 46. Med valet till EU-parlamentet den 22 juni 2004 kan proportionerna ändras något, att de små partierna minskar i inflytande ligger dock fast.

KRIGET I IRAK visade tydligt att länder som Polen är beredda att försvara grundläggande demokratiska värderingar – betydligt mer än många andra länder i väst. Därför var det ur polskt perspektiv självklart att delta i störtandet av diktatorn Saddam Hussein. Med detta i färskt minne har vi att se fram emot en spännande tid när EU:s gemensamma säkerhets- och utrikespolitik ska diskuteras. President Chiracs försök att få Polen att tiga efter "De åttas brev" misslyckades totalt. Beskyllningarna att Polen förvandlats till en trojansk häst för USA fick professor Jerzy Jaskierna, utrikesutskottets ordförande i det polska parlamentet, att reagera lugnt: "Trojansk häst, man får vara glad att dom inte säger galen ko."

Premiärministern Leszek Miller sade att Polen är "alltför stort och alltför stolt" för att låta sig näpsas av Frankrike. Sådana tongångar kommer vi att få höra mer av. Den franske presidentens arroganta försök att begränsa den polska suveräniteten döptes snabbt på polska tidningsredaktioner till Chiracdoktrinen, en jämförelse med Brezjnevdoktrinen. Den kände polske statsvetaren Aleksander Smolar, rådgivare till flera regeringar, hade följande kommentar: "Ingen amerikansk politiker skulle på det sättet våga tala till folken i den här regionen. Chirac inbillar sig verkligen att han är Ludvig XIV."

Europeisk politik kommer att få nya dimensioner. Polen vill lägga ner stort arbete på "den östliga dimensionen" eftersom landet anser sig besitta EU:s största kompetens om Ryssland, Vitryssland, Ukraina och Moldavien. De EU-pengar som går österut är bara en bråkdel av de pengar som går söderut inom ramen för den så kallade Barcelonaprocessen. Polens östgräns, som blir EU:s yttre gräns, är mer än 120 mil lång. Det blir polackernas ansvar att människo- och narkotikasmugglare inte tar sig över gränsen, Europas mot-

svarighet till Rio Grande blir floden Bug. Trafiken mellan Vitryssland och Polen är omfattande. I fjol besöktes Polen av 4,2 miljoner vitryssar. Nu rullas taggtråden ut och visumplikt införs. Polens nära historiska och kulturella kontakter med Vitryssland och Ukraina pockar på en smidig lösning av visumfrågan. Bryssels krav att Polen håller EU:s yttre gräns under fast kontroll vilar tungt på polackernas axlar.

Det polska gränsskyddet tillgrep en udda metod och bjöd in tre indianer från den amerikanska tullen. I tre veckors tid undervisade indianerna 75 polska gränspoliser om hur man avläser människospår i naturen, hur man tolkar nedtrampat gräs och brutna kvistar. De många gröna skogsområdena mellan Polen och Vitryssland kallade indianerna för "ett spårparadis men också ett spårvirrvarr". Hur snabbt reser sig nedtrampat gräs? När vissnar en avbruten kvist? Hur avslöjar man att någon försökt förvirra gränsvakterna genom att baklänges gå över gränsen?

Många frågor fick svar. Polackerna var enligt indianerna mycket lärdaktiga. I detta nya Europa finns skäl att varna för västeuropéernas traditionella benägenhet att se östeuropéerna över axeln, speciellt gäller det synen på slaverna, i Europa cirka 200 miljoner människor. I medeltida krönikor beskrevs slaverna som hundar och barbarer. För Hitler var slaverna *Untermenschen*, en lägre sorts människor. I dag på det tredje årtusendet ser alltför många dessa slaver som maffialedare och biltjuvar, svart städhjälp och bärplockare, sutenörer och horor. En så förklenande syn på Europas halva befolkning är oroväckande.

För åren 2000–2004 satsar EU 167 miljoner euro på insatser inom kulturen. Det är som att spotta en törstig häst i munnen. Östutvidgningen får inte reduceras till ett enbart politiskt och ekonomiskt projekt. Om inte östutvidgningen också görs till ett kulturellt projekt går flera kommande generationer omkring med en mur i huvudet. Endast med kulturens hjälp kan vi tillsammans skapa en europeisk identitet. Risken är annars stor att hela det europeiska samarbetet faller sönder i myter, konstruktioner och konflikter. ■

Föränderlig text utmanar boken

INBLICK/ Elektroniskt papper. Utvecklingen av skärmar som visar text och bild går snabbt. Det lär dock dröja innan visionen om det papperslösa samhället förverkligas.

LARS FIMMERSTAD
Frilansskribent

DE FLESTA MÄNNISKOR i Västvärlden sitter framför en dator åtminstone någon gång varje dag. De läser dock ogärna långa texter på skärmen. Men våra läsvanor kan komma att förändras. Nu dyker det upp prototyper på marknaden under namn som *e-papper* och *e-ink*.

Den i dag mest utvecklade skärmen, LCD-skärmen, har börjat tränga ut den skrymmande tv-liknande katodstrålelådan på våra skrivbord, men den är dyr och ömtålig. Dessutom kräver den i de flesta tillämpningar bakgrundsbelysning. Inte ens en portabel skärm med inbyggt minne är bekväm och billig nog att ta med sig. Det visar den blygsamma framgången för e-böckerna, som är gjorda för att läsas på en stationär dator eller handdator.

Men kanske förutsättningarna ändras inom kort. Det pågår en kapplöpning mellan några av världens stora skärmtillverkare om att ta fram alternativa och billigare metoder att framställa lätta, pappersliknande skärmar som kan rullas ihop. Närmast en färdig produkt är för närvarande E Ink Corporation i Cambridge, Massachusetts. Företaget har utvecklat en tunn film fylld med mikroskopiska sfärer som utgör bildpunkter. De små sfärerna innehåller i sin tur kulor, som kan aktiveras elektriskt och då vänder antingen en svart eller en vit sida mot bildytan. Filmen efterliknar en papperssida med tryckt text.

Till skillnad från LCD-skärmen behöver den varken en glasskiva framför sig eller bakgrundsbelysning. Den kan alltså läsas i vilken vinkel som helst och har till och med högre upplösning än tidningstryck. En uppladdad text kan stanna kvar på underlaget utan att underhållas med batteri, och när användaren önskar kan den laddas upp igen.

Det finns redan små skärmar som kan visa text och bild och bara är hälften så tjocka som ett kreditkort, 0,3 millimeter. Den nya tekniken har dock inte fått något snabbt genomslag; i USA används den nu i form av displayer för butiksskyltning, medan kunderna i Europa kan räkna med att finna tillämpningarna först mot slutet av året i mobiltelefoner, handdatorer och elektroniska läsare.

HOLLÄNDSKA PHILIPS och japanska Toppam har börjat förbereda tillverkning av de nya lätta skärmarna och Philips räknar med att sälja skärmar som bygger på principen e-ink i början av nästa år och med "bred kommersiell lansering" mot slutet av samma år. I maj i år presenterade företaget en skärm med en upplösning på 160 dpi, vilket motsvarar tryckkvaliteten för en tidning. Färgversionen av tekniken förväntas komma nästa år.

E-bok. Nya prototyper av e-papper demonstreras ideligen, men e-böcker har ännu inte blivit någon försäljningssuccé. Foto: Philips

Tillverkarna visar offentligt en lågmäld framtoning och en hel del hemlighetsmakeri beträffande sina tidsplaner för att presentera den verkligt lätta, portabla, pappersliknande skärmen. Efter IT-bubblans lättsinniga dagar tycks företagen vara allergiska mot allt som liknar *hype*. Men att tekniken tillmäts stort intresse framgår inte bara av Philips och Toppams satsningar. Även andra multinationella bolag märks som delägare i E Ink Corporation, exempelvis den amerikanska mediekoncernen Hearst Corporation, mobiltelefontillverkaren Motorola och en handfull andra internationella aktörer inom kommunikationssfären.

Norrköpingsföretaget Acreo utvecklar en metod att visa text och bild direkt på papper. Deras informationsbärande skikt ska kunna appliceras via tryckpressar direkt på pappersytan. Texten försöker man få fram med ett skikt av halv- och helledande polymerer, som är enklare och billigare att framställa än E Inks mikroskopiska kulor. Bildytans utseende ska gå att ändra via en elektronisk uppkoppling. Tekniken kommer först att introduceras på förpackningar, på vilka man ska kunna byta text. På lite längre sikt vill företaget framställa lätta, billiga lässkärmar på papper eller annat underlag. Målet är att få fram papper som kan ändra tryck genom exempelvis trådlös överföring.

– I slutet av 2003 eller början på 2004 räknar vi med att kunna erbjuda affischer som kan ändra text och färg, säger Per Dannetun, chef för Acreos avdelning för utveckling av förpackningar och marknadsföring.

DET FINNS ALLTSÅ utsikter att billiga, tunna skärmar, som kan rullas ihop och lätt bäras med, kommer att finnas på marknaden inom ett par år. Men när man ska bedöma när de verkligen kommer på bred front, är

det lätt att associera till fabeln om kapplöpningen mellan Akilles och sköldpaddan. Akilles halverar hela tiden avståndet till sköldpaddan, men han kommer aldrig i kapp. Ungefär en gång om året presenterar E ink eller deras associerade företag en ny och lite bättre prototyp och säger att snart, snart är vi framme vid en kommersiell tillämpning. Senast det skedde var under den gångna sommaren, då ett "papper", som var tre hårstrån tjockt och kunde rullas ihop, beskrevs i den ansedda vetenskapliga tidskriften *Nature*. Den tunna filmen med plastlagret med de små kulorna i var uppklistrad på ett underlag av stålfolie. Då sade en talesman för E Ink att en e-bok där läsaren själv kan ladda upp sidorna med önskad text ligger "fem år fram i tiden". Konsumenten ska till slut erbjudas en engångstidning eller engångsbok hemma och själv "trycka" den genom att ladda ner informationen via Internet.

Med tanke på att den krisdrabbade tidnings- och förlagsbranschen därigenom skulle kunna befrias från mer än hälften av sina kostnader till följd av att tryckningen och distributionen försvinner, vore kanske detta lösningen på tidningarnas svåra läge. Men medieforskare och experter verkar luttrade av decenniers spekulationer om det papperslösa samhället.

– Vi som har vuxit upp med papperet kommer nog aldrig att läsa annat än papperstidningar och tryckta böcker i någon större utsträckning, säger Nils Enlund, professor i grafisk teknik vid Kungliga tekniska högskolan i Stockholm. Han berättar att han själv aldrig läser tidningar på nätet, trots att han sitter med en lätt bärbar dator framför sig på skrivbordet vid mitt besök. Möjligen kan det vara en generationsfråga, tror han, och påpekar att indoktrineringen kanske inte är så stor hos dem som i dag är i tio–tolvårsåldern. Nils Enlund menar även att kulturella faktorer väger mycket tungt när det gäller hur människor accepterar en ny teknik:

– Människor vill samla i fysisk bemärkelse, vi vill ha boken i hyllan, kanske till och med för att visa upp den för andra. Att ha en bok eller att läsa en tidning signalerar också en tillhörighet och har på detta vis ett symbolvärde.

Men trots att Nils Enlund inte tror att den elektroniska boken eller tidningen väntar runt hörnet – eller någonsin alls – ser han att den elektroniska texten kan bana sig väg på ett speciellt område: lärobokens. En student på KTH läser cirka 10 000 sidor text under sin studietid. En undersökning har också visat att 70 procent av all läsning av icke skönlitteratur sker med pennan i handen.

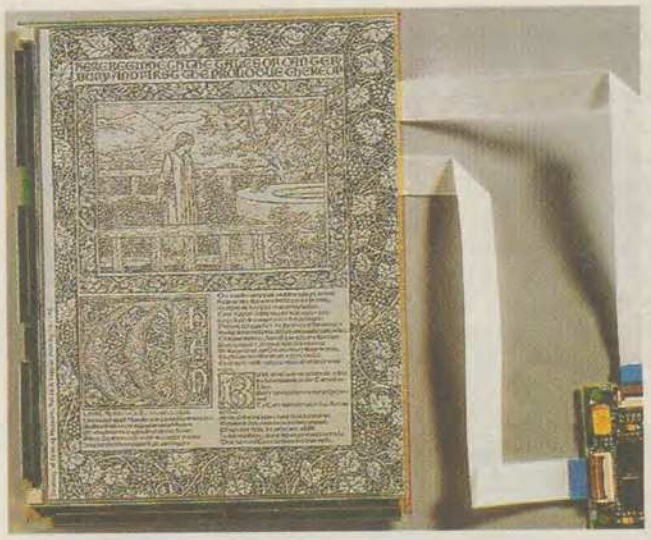

Modern Gutenberg. Den centrala frågan är hur många som kommer att byta ut sin tryckta bibel mot en elektronisk variant. Foto: Philips

Om det elektroniska underlaget också möjliggör understrykningar och anteckningar i marginalen, kan alltså läromedel bli en av de största tillämpningarna för elektroniska läsare. Även elektroniskt läsbara handböcker borde tidigt slå igenom. Någon har beräknat att en fullständig manual över hur en Boeing 747 fungerar väger mer än själva planet.

NILS ENLUND PEKAR PÅ hur långsamt konsumenterna tagit till sig andra stora innovationer. Det tog trettio år för färg-tv:n att slå igenom, Internet föddes 1969, datorn fanns redan 1949 och den första mobiltelefonen kom 1977. Även om alla guruer hade fel i fråga om persondatorns genomslag, är hans gissning att medielandskapet om fem år ändå kommer att vara sig likt. Men de tunna plastskärmarna, eller som i Acreos fall pappersskärmarna, utvecklas nu med rasande fart av de stora aktörerna. Överraskningar kan komma från oväntade håll.

Ändå kan det vara värt att påminna om att det bara tog drygt två decennier från att Gutenberg hade satt i gång sin press i Mainz omkring 1450 innan det fanns tryckpressar i hela Västeuropa. Furstar och andra rika personer fortsatte att beställa handpräntade pergamentböcker med vackra illuminationer i ytterligare ett halvt sekel. Den som vant sig vid den underbara känslan och doften hos pergamentsidorna, gick inte gärna över till de själlösa, tryckta böckerna.

KANSKE BLIR DET TILL SIST priset som avgör om vi om ett par år kommer att ta till oss de nya pappersliknande lässkärmarna. För möjligen kan den uteblivna försäljningsframgången för e-böcker bero på att förläggarna till storsäljande populärförfattare som Michael Crichton och Stephen King tar samma pris för e-boken som för pappersvarianten. Det är svårt att tänka sig att Gutenbergs tryckta biblar hade gått bra att sälja om de kostat lika mycket som de handpräntade. Med tanke på att e-versionen av en bok dessutom fordrar speciell utrustning är prispolitiken svårbegriplig.

Många avstår även från att prenumerera på en morgontidning på grund av att de anser den vara för dyr. Men flera internationella magasin, som brittiska *The Economist*, erbjuder prenumerationer som gör det möjligt att läsa tidskriften på Internet för halva priset. Rimligen borde denna prispolitik smitta av sig till bokförlagen. Blir sedan skärmen, eller e-papperet, betydligt billigare än dagens skärmar (som svarar för en tredjedel av priset på en dator) kan kanske det papperslösa, eller åtminstone det papperslösare samhället snart vara här. ■

Kluvenhet inför politik inom shia

UTBLICK/ Irak. Det har rått oenighet bland shiamuslimer under 1400 år om hur de skall förhålla sig till den världsliga makten. Mordet på ayatolla Mohammad Baqr al-Hakim avsåg att undanröja en moderat kraft i dagens Irak.

Av
Mohammad Fazlhashemi
Docent och universitetslektor i idéhistoria vid Umeå universitet

Efter diktatorn Saddam Huseins fall har shiiterna framstått som en av de viktigaste politiska aktörerna i Irak. En del ledande shiitiska lärda bojkottar de USA-ledda förhandlingarna om landets framtid och förespråkar bildandet av en teokratisk styrelseform, medan andra förhandlar med USA.

Shiitiska lärda i grannlandet Iran ledde den islamiska revolutionen och har under mer än två decennier präglat den politiska dagordningen i Iran. De shiitiska lärdas politiska engagemang under de senaste årtiondena aktualiserar en rad frågor om deras politiska ambitioner och deras syn på förhållandet mellan religion och politik.

Har de shiitiska lärda alltid sett på förhållandet mellan stat och religion som om de vore sammanflätade och oskiljbara? Har de shiitiska lärdas politiska uppfattningar och ambitioner varit konstanta under shiamuslimernas 1 400-åriga historia?

UTFORMANDET AV en politisk diskurs inom shia härrör från två problem och går tillbaka till islams tidiga historia: successionsfrågan och den efterföljande maktkampen efter profeten Muhammeds död och de grundvalar utifrån vilka man skulle legitimera makten. Från Koranen kunde muslimerna få följande vägledning: "Troende! Lyd Gud och lyd Sändebudet och dem bland er åt vilka myndighet och ansvar anförtrotts" (4:59).

En grupp, senare kallad sunniterna, ansåg att de kalifer som efterträdde

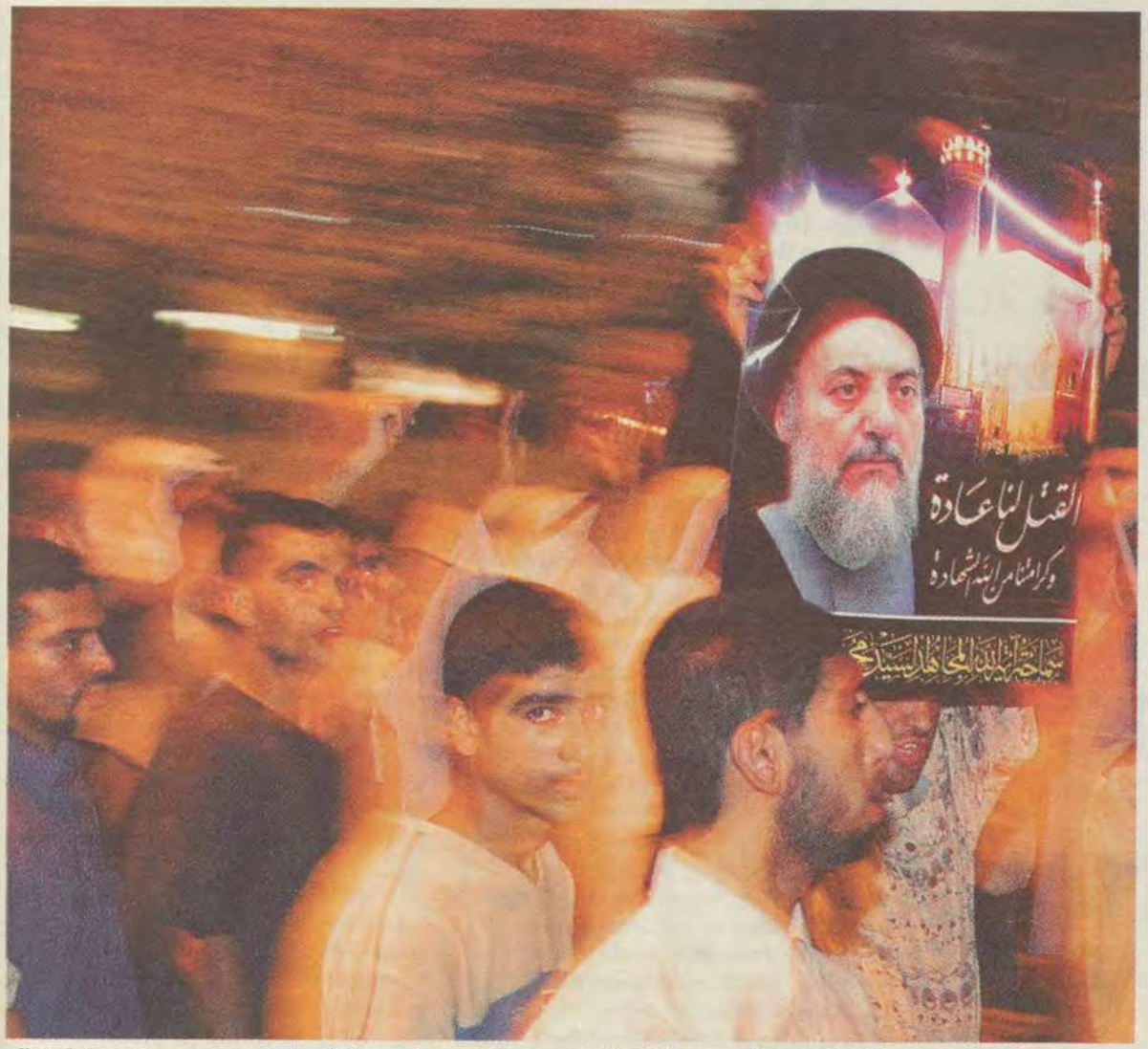

Förtvivlan. Tusentals irakiska shiiter sörjer sin ledare ayatolla Mohammad Baqr al-Hakim, som dödades i ett terrordåd i slutet av augusti. Foto: Hamad I. Mohammed/Reuters/Scanpix

Muhammed uppfyllde kraven i Koranen. Shiiterna ansåg däremot att de shiitiska imamerna, vilka i rakt nedstigande led var profetens ättlingar, skulle leda muslimerna. Shiiterna manövrerades bort från makten och utsattes för svåra förföljelser. Under de tolv shiitiska imamernas tid (630–880 e.Kr.) hårdnade förtrycket, elva av dem mördades och den tolfte gick under jorden. Ett par imamer tog öppet strid mot den sunnitiskt dominerade härskarmakten. Slaget år 680 vid Karbala i nuvarande Irak, där den tredje shiitiske imamen Hussein och hans närmaste krets massakrerades av en överlägsen sunnitisk här, är ett exempel på detta.

Trots motståndet mot de sunnitiska makthavarna var shiiterna inte en homogen monolit. Redan under de shiitiska imamernas levnad bildades ett dussintal motstridiga fraktioner, vilka gjorde anspråk på den rätta tolkningen. Den ledande grupperingen, tolvimamiterna, ansåg att den siste imamen inledde ett liv i det fördolda efter en tid av underjordisk verksamhet. Denna uppfattning gör gällande att den siste imamen fortfarande lever dold och tros återkomma en dag för att befria världen från all ondska.

Uppfattningen har som en metahistorisk diskurs format de shiitiska skriftlärdas politiska retorik, men har använts på varierande sätt under olikartade sociopolitiska förhållanden och skilda tidsskeden. Under vissa perioder gavs den en ontologisk karaktär utan kopplingar till den politiska vardagen, i syfte att försvara politisk kvietism, politisk overksamhet och utvecklandet av utopiska föreställningar om ett idealsamhälle, som skulle upprättas vid den dolde imamens återkomst. Vid andra omständigheter har samma föreställning använts för att motivera politisk realism eller använts i en revolutionär anda. Motiven bakom de ändrade ställningstagandena har skiftat från att göra det bästa av situationen under den dolde imamens frånvaro till att förbereda dennes återkomst.

ALLTEFTERSOM TIDEN gick efter att den siste imamen inlett ett liv i fördoldhet på 880-talet blev en åtskillnad mellan religion och politik den ledande politiska uppfattningen. De shiitiska lärda hade insett att den siste imamens återkomst inte var nära förestående och såg sig nödsakade att anpassa sin politiska retorik efter de nya förhållandena.

På 1000-talet kan man urskilja två helt motsatta inriktningar när det gäller shiitiskt politiskt tänkande. Den ena är politisk kvietism, som avvisar all inblandning i världslig politik. Den andra har en mer realpolitisk ansats och utformar samarbetsformer för samröret mellan shiitiska skriftlärda och makthavarna. Den senare linjen kom att dominera den politiska diskursen inom shia under lång tid framöver.

Från 1100-talet ser vi emellertid en förändring som medger ett visst samarbete med de världsliga härskarna. Man utgick från att makten *de jure*, enligt lagen, tillhörde den dolde imamen, men *de facto*, i verkligheten, hade hamnat i andras händer. Innehavarna av den världsliga makten ansågs alltså vara illegitima. Till skillnad från tidigare när man avhöll sig från den världsliga makten, började man försiktigt närma sig de världsliga makthavarna och tillåta ett visst samröre med dem. Shejkh Mufid (d. 1038), en shiitisk skriftlärd som var verksam på 1000-talet, skrev till exempel att de som tilldelas ämbeten av de illegitima världsliga makthavarna, i själva verket har fått dessa av den dolde imamen och har till uppgift att använda sina ämbeten till att motarbeta lagbrott och syndiga gärningar.

Bakgrunden till denna omsvängning skall ses i ljuset av den shiitiska minoritetens utsatta tillstånd under denna period. Ledande shiitiska lärda sökte utvägar för att värna om shiiternas situation. Diskussionerna kom således att kretsa kring frågan om de omständigheter under vilka man kunde tillåta samarbete med härskarmakten. En villkorlig samverkan skulle kunna erbjuda större möjligheter att värna shiiternas sak.

Seyyed Murtada (978–1058), en prominent shiitisk lärd på 1000-talet, skiljer i sin furstespegel *Risåla al-amal ma'a as-sultan* ("Boken om samarbete med sultanen") mellan två sorters sultaner: de ondsinta och de rättvisa. Han har inga betänkligheter mot att samarbeta eller tacka ja till befattningar som erbjuds av de rättvisa härskarna. För honom är deltagande i det politiska livet en förutsättning för att kunna genomdriva islams (läs shias) påbud. Ett problem med denna teori var att de flesta härskare inte ansågs vara rättvisa. Seyyed Murtada kringgår problemet med hänvisning till historiska prejudikat i Koranen, som handlar om gudomliga sändebud som hade samröre med onda härskare.

Mellan år 1258, när mongolerna invaderade det islamiska riket och år 1501 när safavidernas rike upprättades i Persien, utvecklades samarbetsformerna till att även omfatta ickemuslimska härskare. Flera framträdande shiitiska lärda arbetade tillsammans med mongoliska ledare – trots att de hade gjort intrång, trots att de inte var muslimer och trots att de tidigare hade vägrat att samarbeta med abbasidiska kalifer i Bagdad. De ansåg att en ickemuslimsk, men rättvis härskare var bättre än en orättvis muslimsk sådan. Beslutet motiverades med hänvisning till ett uttalande som tillskrivs profeten: ett rike består med ogudaktighet, men inte med orättvisa.

FRÅN ATT HA VARIT en förtryckt minoritet upphöjdes shia till statsreligion i safavidernas Persien (1501–1736). Shiiterna blev en betydelsefull majoritet med stöd från en stark härskarmakt. Även under denna period ansåg de shiitiska lärda att makten tillhörde den dolde imamen, men eftersom safavidkungarna såg sig som beskyddare av shia, ingicks en överenskommelse som innebar att kungarna skul-

le ta hand om den världsliga makten och de skriftlärda skulle begränsa sig till religionen. Denna oskrivna överenskommelse var länge vägledande för relationerna mellan den världsliga överheten och de skriftlärda. De religiösa ledarna hade dock förbehållit sig rätten att kritisera de enväldiga makthavarna och komma med råd, anvisningar och uppmaningar. De flesta skriftlärda valde att följa ett handlingsmönster som gick under beteckningen *mumashat*, som innebar att de skriftlärda skulle visa moderation och hovsamhet i förhållande till de världsliga makthavarna.

I början av 1800-talet framträder shiitiska lärda som talar om de rättslärdas världsliga ansvar och lanserar idén om de rättslärdas styre. Mest tongivande under denna period var emellertid skriftlärda som inspirerats av europeiskt tankegods och kritiserade den världsliga makten utifrån konstitutionalismens perspektiv. Det konstitutionella styret framställdes som det system som låg närmast den idealа styrelseformen. Med tanke på att idealformen inte gick att realisera så länge den siste imamen levde i det fördolda, skulle man välja den minst skadliga styrelseformen.

Den shiitiske skriftlärde Na'ini (1860–1936) menade visserligen att det konstitutionella systemet var en överträdelse mot den dolde imamens rätt till makten, men detta var också den enda nackdelen med konstitutionalismen. Han ansåg att konstitutionalismen i jämförelse med despotin var den minst skadliga styrelseformen och att medborgarna är vinnare, eftersom det medför mindre oförrätter och förtryck mot dem.

Från 1920-talet och parallellt med britternas kolonisering av Irak och ökat politiskt förtryck i Iran, som ackompanjerades av en statligt påtvingad kampanj för västorientering och sekularisering, övergav tongivande skriftlärda, däribland ayatolla Khomeini (1902–1989), sin tilltro till den konstitutionella modellen och den tidigare nämnda mumashattraditionen. De yrkade på att den världsliga makten skulle tas ifrån de korrupta världsliga makthavarna och i stället överlämnas till de skriftlärda.

I SAMBAND MED den islamiska revolutionen i Iran 1979 startades ett försök att implementera den så kallade Khomeinidoktrinen om de rättslärdas styre. Övergången från oppositionsideologi till statsbärande ideologi blottade emellertid många brister i doktrinen, varav de totalitära inslagen var de viktigaste. Sedan slutet av 1980-talet har det riktats kritik mot Khomeinidoktrinen inifrån det shiitiska etablissemanget. En rad ledande personer kräver en upplösning av Khomeinidoktrinen, införande av demokrati, respekt för mänskliga rättigheter och en åtskillnad mellan stat och religion i Iran. Sommarens studentprotester i Iran och det stöd som de fick av reformsinnade lärda, som exempelvis storayatollan Montazeri (f. 1922), åskådliggör ett tydligt avståndstagande från totalitära tendenser. Montazeris och andra lärdas ställningstagande kan komma att få stor betydelse för en demokratisk utveckling i Iran under de närmaste åren.

De shiitiska lärdas politiska engagemang i Irak skiljer sig från utvecklingen i Iran. Deras politiska ambitioner har utformats mot bakgrund av systematisk politisk uteslutning samt det brutala förtryck som shiiterna utsatts för under Saddams tid vid makten, då flera framstående shiitiska lärda avrättades.

DE SHIITISKA LÄRDA i Irak utgör emellertid inte någon homogen grupp. Den äldsta grupperingen, den kvietistiska fraktionen, avhåller sig i regel från inblandning i den världsliga politiken. Ledaren, storayatollan Sistani (f. 1929 i Iran), uppmanade shiiterna att inte göra motstånd mot framryckande amerikanska trupper under kriget.

Han har inte dolt sin lättnad över att Saddams regim förlorat makten, men han har samtidigt uttryckt sin djupa oro över den USA-ledda ockupationen och alliansens framtida planer för Irak. I ett uttalande som publicerades i slutet av juni underströk han det olämpliga och oacceptabla i att ockupationsmakten tillsatt en arbetsgrupp som fått till uppgift att skriva ny författning för Irak. Han plädерar i stället för att en författningsförsamling skall väljas av irakierna genom allmänna val. Iraks styre skall, enligt storayatollan, snarast överlämnas till irakierna. Hans uttalanden bryter mot fraktionens tidigare handlingsmönster, men tros ha samband med den kaotiska utvecklingen i Irak efter Saddam. Storayatollan tycks vilja markera att han inte är helt oberörd av utvecklingen i landet.

YTTERLIGARE ETT LÄGER är den islamistiska Sadrfraktionen, som leds av den unge skriftlärde Muqtada Sadr. Den förespråkar en hård antiamerikansk linje och bojkottar alla kontakter med ockupationsmakterna. Den motsätter sig även de utländska styrkornas närvaro i Irak och har hotat med väpnade aktioner mot ockupationstrupperna. Grupperingen har även riktat hård kritik mot storayatollan Sistani och andra shiitiska ledare, som visat en mer moderat linje. Fraktionen har också stått bakom en del oroligheter i den för shiamuslimer heliga staden Najaf under våren och sommaren, däribland mordet på den moderate och västvänlige skriftlärde Khoi strax efter Saddams fall.

Det kanske mest betydelsefulla lägret är det Högsta Rådet för den islamiska revolutionen i Irak, SCIRI, som grundades av exilirakiska lärda som flytt undan Saddams förföljelser och tagit sin tillflykt till Iran i början av 1980-talet. Detta råd leddes av ayatolla Mohammad Baqr al-Hakim, tills han mördades i ett blodigt attentat i staden Najaf i slutet av augusti. SCIRI:s grundare har haft starka band med iranska shiitiska lärda som hyllar Khomeinidoktrinen. al-Hakims politiska visioner har varit knutna till de rådande förhållandena i Irak.

Före störtandet av Saddam pläderade al-Hakim för revolution, i syfte att bilda en islamisk stat. Men efter Saddams fall övergav al-Hakim sin tidigare revolutionära linje och valde ett mer realpolitiskt förhållningssätt. Nu förespråkade al-Hakim i stället ett öppet samarbete med ockupationsmakterna. Därmed anslöt han sig till den politiska doktrin, som under shias forna historia utformat samarbetsformerna för samröret mellan shiitiska lärda och de världsliga makthavarna.

Omsvängningen ledde till att SCIRI blev delaktig i förhandlingarna om Iraks framtid och det är al-Hakims yngre broder, Abdul Aziz al-Hakim, tidigare ledare för SCIRI:s väpnade gren, som representerar Hakim-fraktionen i det styrande rådet, som tillsattes av USA i mitten av juli.

MOHAMMAD BAQR AL-HAKIM såg avsättningen av Saddamregimen som de förtryckta shiiternas stora chans att få den politiska makten, i ett Irak som skall upprätta en representativ styrelseform. Han ville därmed undvika en upprepning av shiiternas, historiskt sett återkommande, exkludering från den politiska makten. Shiiterna utestängdes från den politiska makten under osmanernas tid, efter bildandet av staten Irak på 1920-talet och under Saddams hänsynslösa envälde.

Ayatolla al-Hakim var en aktad religiös ledare, men det var inte enbart hans religiösa dignitet som gjorde honom till en framstående shiitisk nyckelfigur. Det berodde snarare på kombinationen av hans religiösa ställning, politiska ambitioner och hans ledaregenskaper. Parallellt med sin samarbetsvilja gentemot ockupationsmakterna konsoliderade han sin position inne i Irak. Han stärkte banden med politiska partier, etniska grupperingar, klanledare och det religiösa ledarskapet i det religiösa centret Hawza. För den shiitiska befolkningen i Irak kom han därmed att framstå som en ledare, som kunde uppfylla deras gamla dröm om politisk delaktighet, säkerhet, stabilitet och ekonomisk välfärd.

Terrordådet mot al-Hakim avsåg att undanröja en moderat kraft bland shiitiska ledare för att än mer destabilisera läget i Irak. Det väckte stor indignation bland shiiterna i Irak och fick bland annat storayatollan Sistani att rikta hård kritik mot ockupationsmakten för det ostabila säkerhetsläget och för att ha brustit i sitt ansvar att skapa lag och ordning i landet. Han krävde också att säkerhetsansvaret skulle överlämnas till irakierna. Att döma av signalerna som har kommit efter mordet på al-Hakim finns ambitionen och viljan kvar att fortsätta på den väg som han utstakat, men det återstår att se om det kommer att räcka.

Sett ur ett idéhistoriskt perspektiv och med utgångspunkt i den historiska och nutida utvecklingen i den shiitiskt dominerade världen, kan man konstatera att de shiitiska lärdas förhållningssätt till den politiska makten skiftat som en följd av ändrade sociopolitiska förhållanden. Den shiitiska politiska diskursen har således varit en produkt av den historiska utvecklingen, med andra ord ett historiens objekt och inte dess subjekt. ■

Terrordådet mot al-Hakim avsåg att undanröja en moderat kraft bland shiitiska ledare för att än mer destabilisera läget i Irak.

Tidigare har Christopher Hitchens försökt få Henry Kissinger ställd inför rätta för krigsförbrytelser. Nu står han bakom kriget mot terrorismen. I kampen mot det reaktionära kan medlen bli extraordinära.

Väst måste försvara sekularism och pluralism

Av
Kay Glans
Chefredaktör för *Axess*

RABULISM BETYDER ENLIGT ordboken "tro på förändring genom omstörtande verksamhet". Rabulist är en "hetsig radikal orosstiftare", en politisk bråkmakare helt enkelt. Det ligger nära till hands att på detta sätt karaktärisera den engelske stjärnjournalisten Christopher Hitchens, numera bosatt i Washington, den amerikanska imperiemaktens politiska centrum. Till nyligen var han nog mest känd för sina försök att få USA:s före detta utrikesminister Henry Kissinger inför rätta för krigsförbrytelser i bland annat Indokina, Chile, Östtimor och Cypern (*The Trial of Henry Kissinger*, 2001). Till Hitchens polemiska bravader hör också ett angrepp på ett modernt helgon. I den vanvördiga pamfletten *The Missionary Position. Mother Teresa in Theory and Practice* (1995) kritiserar han Nobelpristagaren för hennes förmåga att finna sig till rätta bland världens makthavare och samtidigt lära de fattiga att vara undergivna och tacksamma för hjälp.

Sin grundläggande hållning har Hitchens formulerat i *Letters to a Young Contrarian* (2001), som består av en serie brev till en fiktiv ung person om hur man i dag skall leva som "konträr" eller radikal. Eftersom Hitchens tidigare var trotskist, och faktiskt fortfarande på vissa sätt kan sägas vara det, skulle man kunna beteckna denna konträra attityd som *trots-kistisk*. Fast ser man förbi gesterna och självheroiseringen visar sig radikalen i fråga vara föga mer än en person som självständigt bildar sig en uppfattning – att så sker är förvisso berömvärt och mer sällsynt än man kan tro, men inte särskilt radikalt i sig.

Det skulle alltså kunna röra sig om en Jan Guillou med brittisk accent, fast Hitchens är inte känd för att skriva agentromaner vid sidan om journalistiken, utan engagerad litteraturkritik. På många sätt är Hitchens typisk för 68-generationen, med alla dess brister och förtjänster; han har energi, nyfikenhet på världen, aggressivitet, samt påtagliga svårigheter att ifrågasätta sina tidigare idéer. Han är en av måltavlorna i Martin Amis kritiska diskussion av de intellektuellas ställningstagande till stalinismens förbrytelser (*Koba the Dread*, 2002). Polemiken mellan Amis och Hitchens, som känt varandra länge, har kanske stundom blivit alltför privat, men det innebär inte att kritiken i sig var missriktad.

Hitchens säger att han fortfarande tänker som en marxist, fast han inte har samma politiska anknytningar som förut. Han har även i dag en anmärkningsvärt positiv syn på Leo Trotskij, ser denne som en förebild och en tänkare som kommer att behålla sin aktualitet. Det är svårt att hos Hitchens finna en genomgripande kritik av kommunismen, en som inte stannar vid Stalin, vilken en trotskist inte har några svårigheter att ta avstånd från, utan går till den marxistiska traditionens och praktikens rötter, till Marx själv och Lenin och Trotskij, och ställer frå-

gan om kontinuiteten mellan dem och Stalin. För Hitchens var kommunismen en rörelse med ädla ideal som perverterades, vilket gör att den aldrig kan jämställas moraliskt med nationalsocialismen, som var pervers från början. Det avgörande för honom är om dessa totalitära rörelser ursprungligen var progressiva eller reaktionära, och Hitchens tycks mena att stalinismen trots allt var ett försök att modernisera det efterblivna Ryssland, medan nationalsocialismen störtade det högtstående Tyskland ner i en avgrund av barbari och irrationalitet. För egen del finner jag att senare forskning har gjort sådana tankefigurer förlegade, eftersom den har lyft fram det reaktionära draget i kommunismen och det promodernistiska och utopiska i nationalsocialismen.

EFTER DEN ÅRLIGA Engelsbergskonferensen i Avesta, där Hitchens medverkade, träffas vi på *Axess* redaktion för ett samtal som framför allt kommer att kretsa just kring hur vi i dag ser på motsatsparet progressivt–reaktionärt. Att distinktionen är problematisk har det förra seklet visat till fullo; detta sekel är kanske i färd med att lära oss hur ödesdigert det kan vara att göra sig blind för den. Orosstiftaren Hitchens tvingar genom sin konsekventa position var och en att rannsaka sin egen hållning, sina utsagda och outsagda kompromisser och inkonsekvenser. Genom att hålla fast vid denna distinktion har Hitchens tagit ställning på ett sätt som inte alls är typiskt för hans generation av vänsterintellektuella. Samme man som försökt få Kissinger inför rätta ställer sig nu bakom den nykonservativa administrationen i USA och dess krig mot terrorismen och i Irak. Detta har väckt stort uppseende och tolkats som en helomvändning från Hitchens sida, men det behöver faktiskt inte vara det; kanske handlar det mer om att det politiska spektrumet har kastats om.

”... tvärtemot att vara antiimperialistiska har bin Ladins styrkor sin egen imperialistiska nostalgi ...”

Vi inleder vårt samtal (jodå, Hitchens är som person i likhet med många rabulister artig och belevad) med att försöka få ett historiskt perspektiv på dagens mentalitet. Hur skulle till exempel Karl Marx ha ställt sig till kriget mot terrorismen och kriget i Irak?

– Marx skulle sannolikt ha stött kriget av samma skäl som han stödde britterna i Indien, säger Hitchens, därför att han bejakade det dynamiska inslaget i den kapitalistiska civilisationen. I det långa loppet resulterade imperiet, fastän det krävde många offer, i en modernisering av Indien, vilket få indier i dag förnekar. Av samma skäl skulle Marx ha betraktat bin Ladin och hans anhängare som reaktionära, konservativa och nostalgiska. Jag tycker inte att det råder någon tvekan om hur man skall förhålla sig här, men det finns i dagsläget uppenbarligen många som är så fientliga till det de betecknar som globalisering att de inte är särskilt nogräknade när det gäller vem som opponerar sig. Det är oansvarigt och farligt, men man skall komma ihåg att det finns något potentiellt värdefullt i det också. Många har på goda grunder dåligt samvete för hur Väst tidigare har agerat i den tredje världen och tolkar bin Ladin som en reaktion på denna dominans.

– Men tvärtemot att vara antiimperialistiska har bin Ladins styrkor sin egen imperialistiska nostalgi, föreställningen om ett territoriellt, politiskt och religiöst muslimskt imperium, som de en gång förlorat men som de avser att återskapa och utvidga. Den islamistiska ideologin kan absolut jämföras med fascismen. Den hävdar att islam är lösningen på alla politiska, sociala och mänskliga problem. Den har alla svar, man behöver bara *en* bok, och detta är helt klart en *Mein Kampf*-syn på politiken. Rörelsen karaktäriseras också av en mycket stark Führer-princip, att man skall följa en stark ledare. Den är till sin natur expansionistisk och aggressiv. Den måste bekämpa både liberala samhällen utanför sina egna gränser och varje ansats till kritiskt tänkande och självständighet inom sina egna gränser. Den lånar dessutom direkt från den europeiska antisemitismen. Till det kommer att rörelsen präglas av en kult av offer, självmord och död, som vi känner igen från Franco, Mussolini och Himmler. Så det är inte bara propaganda att påstå att det är en fascistisk rörelse. Bin Ladins ideologi är en blandning av sådant som vi nyligen lyckats besegra i våra egna länder och jag ser ingen anledning till att romantisera något i andra kulturer som jag inte för ett ögonblick skulle tolerera om det dök upp i min egen.

Det är uppenbart att många vänsterintellektuella, som nagelfar den västliga traditionen på allt som liknar traditionalism, har helt andra måttstockar när det gäller att bedöma kulturer och politiska krafter utanför Väst. Detta kan ses som en delvis berättigad reaktion mot marxismens industriella darwinism, enligt vilken de samhällsformer och klasser som inte förmår hävda sig i den historiska utvecklingen måste dö bort – och man tvekade som bekant inte att hjälpa dem på traven. Kanske är det också så att den marxistiskt inspirerade kritiken av modernitetens alienation och fragmentering övergår till nostalgi för äldre samhällen, när hoppet har fallit bort om att övervinna det moderna samhällets problem genom att driva det framåt mot utopin. En annan reflektion är att förvirringen kan relateras till den bristfälliga bearbetning av kommunismens historia som Amis pekar på. Man har tagit för vana att urskulda aggression och förtryck utanför Väst och sett dem som en reaktion, antingen på tidigare missförhållande eller på något som

Illustration: Claes Jurander

"I det långa loppet resulterade imperiet, fastän det krävde många offer, i en modernisering av Indien, vilket få indier i dag förnekar."

Från sin vänsterståndpunkt driver Christopher Hitchens en linje som förespråkar modernisering. Han hamnar ofta på konfrontationskurs med vänsterrörelser som är fientliga till globalisering.

västvärlden gör i nuet. Tankar som dessa är inget som Hitchens reagerar på. Stjärnjournalistens talang för att tona ner tvetydigheter, samt personifiera och konkretisera, underlättar inte alltid ett mer teoretiskt resonemang. Att så många inom vänstern i dag är sympatiskt inställda till nationell identitet, religion och tradition och därmed närmar sig det som tidigare var en högerposition, menar han främst beror på att postmodernismen har förslöat de intellektuella redskapen. Det är särskilt en portalgestalt han siktar på.

– Den som påverkat denna argumentation mer än någon annan är min vän Edward Said, vars *Orientalism* haft ett inflytande som är svårt att överskatta. Där hävdar han att sökandet efter kunskap om Mellanöstern i grund och botten kan reduceras till en kolonialistisk erövringslusta. Enligt det postmodernistiska synsätt som detta nu blivit en del av, finns ingen objektiv sanning, inget författarskap, eller historia, och dessa begrepp har blivit relativistiska på ett ödesdigert sätt. Det finns också en stor risk för tautologi här. Om all kunskap är makt, är allt man kan säga att all kunskap är makt. Om allting är konstruerat kan man bara säga att allting är en konstruktion. Man har bara omdefinierat de kunskapsteoretiska problemen, det är inte alls det genombrott det förefaller vara, och det har resulterat i en omfattande banalitet inom det akademiska livet. Men det som verkligen är anmärkningsvärt är den okunnighet om västsamhället som finns i Mellanöstern. Var finns deras institut för att studera västvärlden? Hur kommer det sig att så många av deras intellektuella och allmänheten är så okunniga om hur det är att leva i ett demokratiskt samhälle? Varje objektiv studie av arabiska akademiker visar att deras eget samhälle är kulturellt utarmat. Det publiceras varje år fler översatta böcker i Spanien än i hela arabvärlden.

Hitchens, som undervisar på två trendkänsliga universitet i USA, har uppenbarligen inte mycket till övers för postmodernismen, utan har hållit fast vid den nygamla vänsterns mer hårdföra uppdelning i vad som är progressivt och reaktionärt. Han uppvisar också på det politiska planet en syn på våldsanvändning som är präglad av den revolutionära traditionen; framsteget måste få kosta. Hitchens är noga med att understryka att han lärt sig detta synsätt under den revolutionära kampen, inte som en del av USA:s etablissemang. Han är inte en posör men väl en *positionör*, en som vet att det är viktigt vem som säger vad; det har avsevärda fördelar att kunna visa upp revolutionära meriter om man som intellektuell skall försvara USA:s politik i dag. Jag frågar honom om han tycker att det är mindre ont att döda för framstegets skull. Han muttrar att det är en "loaded question", men säger så:

– Ja, om det är för att försvara sekularismen och pluralismen mot dess fiender. Om det blir en civilisationernas kamp – jag tror inte man kan anklaga mig för att önska en sådan – men om det blir en kamp mellan islamistisk fundamentalism och Västs föreställningar om pluralism, religiös valfrihet och sekulariserat styre, då måste vi kanske tillfoga enorma förluster. Och jag vill på förhand säga att jag är beredd att göra det, och det är viktigt att i förväg visa att man är det, eftersom det är en myt bland jihadister att Väst är vekt, fegt och ryggradslöst, att det inte kommer att slåss och inte vill riskera förluster. De måste få klart för sig att vi inte kommer att sky några sätt att föra kriget mot dem och att vi kommer att tillfoga dem ett fruktansvärt nederlag. Att vara så tydlig om detta är på sätt och vis att vara human, för det är plågsamt att se unga människor kasta bort sina liv för ingenting.

HAR DÅ HITCHENS GJORT en helomvändning, blivit en av dem som studerat *Kapitalet* för att desto bättre kunna tjäna kapitalet, eller har han i själva verket bara mer än de flesta förblivit trogen sina gamla ideal? Jag lutar åt det senare och tror att denna allians mellan rabulisten och de neokonservativa kastar en intressant tvärbelysning över båda parter. För Hitchens del misstänker jag att han ersatt trotskismens ideal om den permanenta revolutionen med en bejakelse av den moderna kapitalismens undergrävande av etablerade strukturer och dess ständiga föränderlighet. För de neokonservativas del kan man göra sig tanken att deras strategiska koncept är betydligt mer revolutionärt till sina konsekvenser än vad de kanske har tänkt sig, och att de, liksom de kommunistiska omstörtarna, riskerar att tvingas upprätta moderniseringsdiktaturer om de inte får folket i till exempel Irak med sig. De kommer kanske att se sig nödsakade att ockupera Irak och genomdriva en mödosam förändring uppifrån, så som man en gång gjorde med det japanska samhället. Men då är kanske risken stor att de inte heller får det amerikanska folket med sig.

Så långt är Hitchens hur som helst inte beredd att följa dem. Han tror inte att USA med nödvändighet kommer att bli arrogant på grund av sin unika maktposition. När förbrytelserna begicks under Kissingers tid, kände sig USA hotat på alla fronter av Sovjetblocket och ibland också av Kina. Om det hade funnits en rivaliserande supermakt i dag hade Bushadministrationen säkert inte vågat släppa de sociala krafterna fria i Irak av rädsla för att rivalen skulle utnyttja situationen, säger han. Det avgörande för Hitchens är om USA kan garantera förutsättningarna för världens ordning och utveckling utan att erövra territorium eller tilltvinga sig baser världen över.

– Det är frågan jag ställer mig själv: Kan man ha imperialism utan kolonialism?

TEMA: TINGENS OORDNING

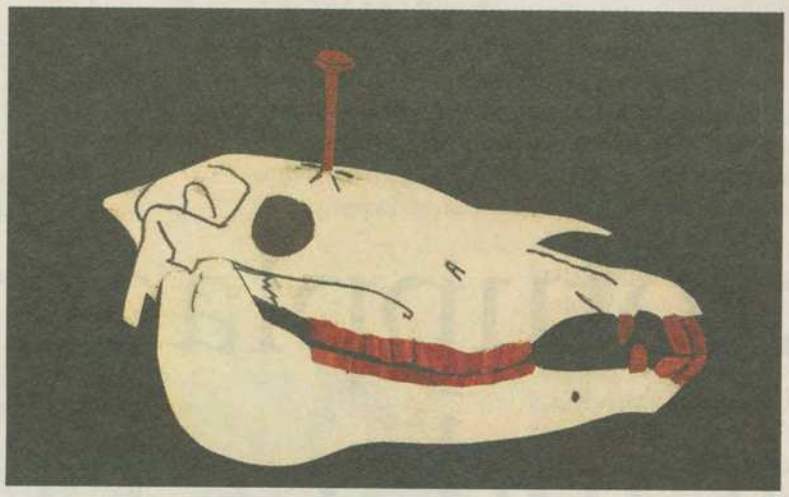

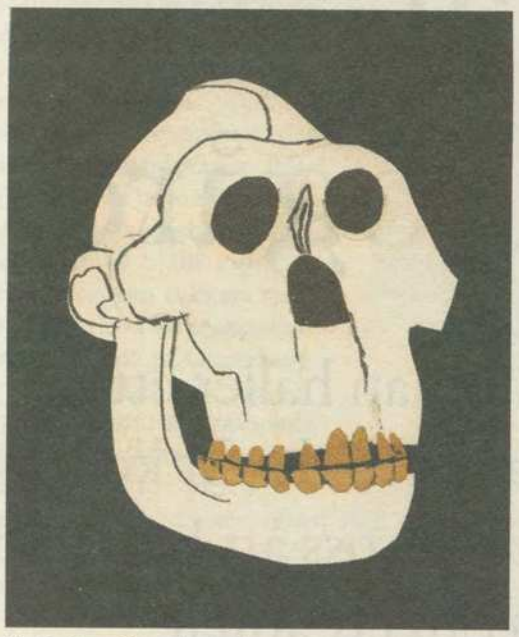

Illustration: Claes Jurander

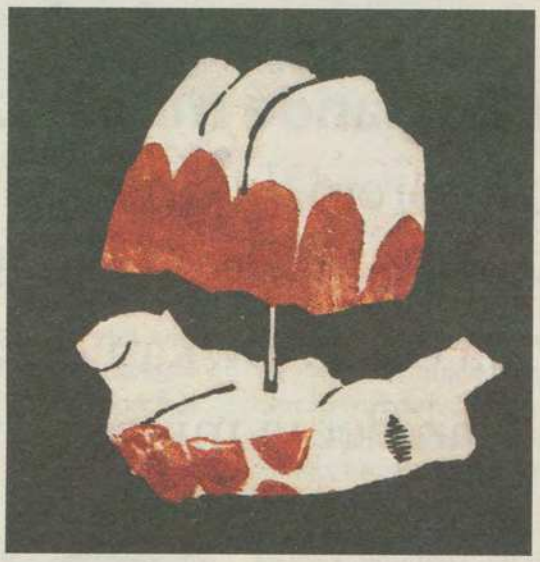

TING OCH OTING TALAR OM TIDEN

Sopor, skrot och smuts ger dåligt samvete. Kärnavfall och sopberg ger samhället skuldkänslor. En soppåse som står ute i trappan utanför lägenheten kan sluta i gräl mellan grannar. Ständigt väljer vi ut vad som skall vara kvar och vad som tjänat ut. Efter oss lämnar vi föremål och ting, bilvrak och bråte. De berättar mer än vi vill och mer än vi vet.

Sidorna 18–29

Skrotupplaget är tidsandans kyrkogård

ESSÄ/ Rostande minnen. När man håller ett gammalt föremål i sin hand skapas en direkt kontakt med det förgångna. Tingens öde får oss att begrunda våra egna öden. De kan berätta om ett annat förflutet än det vi minns.

Av
Mats Burström
Professor i arkeologi vid Södertörns högskola

På fönsterbrädet intill mitt skrivbord ligger en gammal rostig gjutjärnssits. Den är gjord med en omsorg som överraskar de flesta som tar sig tid att titta efter. Sitsen är nämligen dekorerad med sirliga bladornament i jugendstil och längs den rundade kanten löper texten "GRÖNKVISTS MEK: VERKSTAD". Ytterligare en textslinga böjer sig mjukt mellan de genombrutna jugendbladen och anger verkstadens geografiska hemort: "KATRINEHOLM".

Sitsen är ett jordfynd. Jag hittade den när jag arbetade som fornminnesinventerare åt Riksantikvarieämbetet i slutet av 1980-talet. Sitsen låg i en sådan där ansamling av gammalt bråte som ofta ligger på lagom tippavstånd från någon gård. Jag kommer inte längre riktigt ihåg hur platsen såg ut, jag minns bara att det var en skogsbacke utanför Köping i Västmanland. Sitsen låg upp och ned, delvis övervuxen av gräs och täckt av torra fjolårslöv, men dess rostbruna färg och oregelbundet mjuka form fångade min blick. Det var visserligen från första början tydligt att det inte var någon fornlämning som skulle registreras, men sitsen väckte ändå min nyfikenhet och jag lyfte upp den. Medan plötsligt husvilla småkryp vilset sprang runt på marken tittade jag förvånat på sitsens ornamentik. Tänk att så mycket omsorg lagts ned på en sits, en omsorg som dessutom måste ha varit dold när sitsen användes. Jag tyckte sitsen hade en egendomlig skönhet, men någon fornlämning var det som sagt inte – åtminstone inte i kulturminneslagens mening – så jag lade tillbaka den och gick vidare.

Men sitsen lämnade mig inte någon ro, under dagen dök den gång på gång upp i tankarna och pockade på uppmärksamhet. Jugendslingor på en gammal gjutjärnssits; vilka avtryck i världen sätter inte en tid och en stil? Och vilken stolthet och framtidsoptimism kände inte den verkstad som en gång basunerade ut sitt namn över världen genom att gjuta in det med stora bokstäver? Och sedan, när sitsen väl kom till användning, hur många timmar har inte någon skumpat fram på dess hårda yta, med svetten lackande i pannan, alltmer blankslitna byxor och en allt ömmare bakdel? Undrar just om ornamentiken satte kroppsliga avtryck.

För mig, som möter sitsen långt efter att den upphört att göra praktisk tjänst, går tankarna bortom det funktionella. Sitsen har bytt sammanhang och därmed innebörd. Tankarna går till Marcel Duchamp och hans *ready-mades*. Platsen där sitsen låg hade visserligen få likheter med något vitväggat, elegant galleri, men tankarna går ändå till konstens värld. Nog kan väl en sits, lika väl som en flasktorkare, förvandlas till konst? Jag kommer att tänka på Picassos geniala tjurhuvud gjort av en cykelsadel och ett styre. Om den smäckra cykelsadeln blev till ett tjurhuvud är den breda gjutjärnssitsen kanske snarare att likna vid ett oxhuvud? Tankarna löper vidare: Sven Delblanc skrev en gång om sina barndomsminnen av de sista oxarna i hans sörmländska hembygd.[1] Han beskrev hur de på urtidsmaner rörde sig långsamt som himlakroppar över jorden. Men oxarna ersattes av hästar och sedan kom traktorerna, och hjulen snurrade allt snabbare. Framtiden kom och varken dragdjur eller de gamla redskapen behövdes mer. Blev framtiden den man hoppades? Och vad minns eftervärlden –

vi som lever i denna framtid – av hur det var att leva då? Kan vi förstå? Kan man någonsin förstå en annan tid än sin egen? Eller är det rentav så att det är först i efterhand som sammanhangen blir tydliga? Kanske måste det gå en tid för att man ska förstå det som ligger djupare än det som syns på ytan. Tankarna far iväg, långt bortom sitsen, men det är ändå just den som lockar fram tankarna. Sitsen släppte inte taget, så nästa dag åkte jag tillbaka och hämtade den.

Nu ligger sitsen alltså på mitt fönsterbräde och jag vet lite mer om den. Verkstaden där den tillverkades, Grönkvists Mekaniska Verkstad, grundades 1886. Katrineholm hade under 1860-talet blivit en viktig järnvägsknut, något som gynnade den lokala industrin. Grönkvists verkstad tillverkade jordbruksredskap och förmodligen satt min sits ursprungligen på en hästräfsa. Det var ett redskap med två stora hjul, en högt placerad sits och en lång rad mjukt bakåtböjda tänder som användes för att dra ihop höet efter skörden. I dag står många sådana hästräfsor övergivna och kanske också bortglömda lite varstans i det igenväxande odlingslandskapet. Räfsorna minner om den tid när jordbruket började mekaniseras och en ensam person med hästens hjälp plötsligt kunde klara av det som tidigare tagit mångdubbelt längre tid för många fler. Allt färre behövdes ute på fälten samtidigt som industrin behövde allt fler vid maskinerna. Människor lämnade landsbygden och städerna växte. Det moderna Sverige stod för dörren.

Bortglömd hästräfsa. Akvarell av Gunnar Brusewitz (Ur boken *Skog. Anteckningar från en glänta*, 1974).

Övergivna hästräfsor ses nog oftast som gammalt skrot, men de är också minnesmärken över en svunnen tid. Det är en tid som i många avseenden känns mycket avlägsen, men som ur ett historiskt perspektiv var alldeles nyss. Det var en tid när Sverige ännu var ett fattigt jordbruksland, när landet var mer uppodlat än det någonsin varit, när missväxt och nödår ännu var högst verkliga hot. I dag, några få generationer senare, tillhör Sverige världens rikaste länder, gammal odlingsmark planteras med skog eller förvandlas till golfbanor, och ett av de snabbast växande hoten mot folkhälsan är övervikt. Då lämnade många Sverige för hoppet om ett bättre liv någon annanstans, bortom fattigdom och förtryck, i dag drömmer många om att få komma hit och skapa sig en framtid. Mycket har förändrats på kort tid. Så fungerar hästräfsorna som en påminnelse om tidens gång och om hur saker och ting förändras; allt har inte alltid varit som det är nu, och även framtiden kommer att bli annorlunda.

TINGEN BERÄTTAR OFTA en annan historia än den som återfinns i skriftliga dokument eller muntliga berättelser. Ett exempel på detta är den amerikanske arkeologen William Rathjes omfattande studier av hushållssopor och soptippar i USA. Han har visat att man får helt olika bilder av människors konsumtionsmönster om man frågar dem själva och om man studerar vad de kastar i sina sopor. Det visar sig till exempel att de äter betydligt mindre hälsosamt än de uppger och att de underskattar sin alkoholkonsumtion med 40–60 procent.[2] Det kan finnas flera orsaker till denna bristande överensstämmelse. Vissa vill kanske i sina intervjusvar ge vad de uppfattar som en mer positiv bild av sig själva. Andra kan vara omedvetna om sin faktiska konsumtion och tro sig leva ett annat liv än de gör. Oavsett orsaken ger hushållssoporna upphov till tankeväckande frågor kring människors parallella verkligheter. Säger vi oss leva andra liv än vi gör? Eller upplever vi andra liv än de vi faktiskt lever?

Tingen kan således ge oss kunskap om förhållanden som vi annars inte skulle känna till. Men ting kan också drabba oss på andra sätt än de rent kunskapsmässiga; de har en förunderlig förmåga att beröra och väcka tankar. Att hålla i ett föremål från det förflutna skapar en direktkontakt med det som inte längre finns. De människor som en gång brukade tingen är vanligen borta sedan länge. Men de är inte spårlöst försvunna, deras ting finns kvar och vittnar om den värld som en gång var deras. Mötet med sådana kvarlämnade spår är ofta en stark upplevelse som leder vidare till existentiella frågor om tiden och tidens gång, fortbestånd och förgänglighet, liv och död. Vad finns kvar och vad har försvunnit från det förflutna? Vad kommer vi att lämna efter oss? Vad kommer att försvinna?

Intresset för hur materien speglar tidens obevekliga gång och manar till eftertanke om den mänskliga tillvaron har under historiens lopp kommit till många kulturella uttryck. Ett exempel är renässansens lapidarier där man i en trädgårdsmiljö samlade fragment av antikens byggnader och monument. Det som en gång uppfördes för evigheten låg nu där i form av fallna kolonner, raserade kapitäl och statyrester. Stenfragmenten bjöd in till en stilla kontemplation över vad som en gång varit, vad som är och vad som komma skall. Trädgårdens blomdoft och fågelsång förstärkte känslan av närvaro och tidens flykt.

Ett annat uttryck för människans behov av att reflektera över tidens gång och det förgängliga i tillvaron är 1600-talets holländska vanitasstilleben. I dessa målningar är det dödens symbol framför andra, dödskallen, som ger innebörd till det andra som avbildas. Den spruckna stenskivan, det slocknade ljuset, blomman, vinpokalen och boken: de blir alla påminnelser om förgängligheten. Även den vackraste blomma kommer att vissna, inte ens den hårda stenen eller den bokliga lärdomen varar för evigt. Målningarna uppmanar betraktaren att reflektera över livets korthet, människans bräcklighet och det förgängliga i alla världsliga värden.

Hela romantiken genomsyras av en fascination för ruiner och ruinstämningar. Ett av de främsta exemplen är den tyske konstnären Caspar David Friedrichs målningar av kyrko- och klosterruiner från 1800-talets första decennier. Ett senare exempel på en upptagenhet med ruiners suggestiva kraft kan hämtas från Hitlers arkitekt Albert Speer.[3] Hans första större uppdrag var att 1934 ersätta de tillfälliga läktarna på Zeppelinfältet i partidagsområdet i Nürnberg med permanenta läktare i sten. För att röja plats för dessa var man tvungen att riva några fordonsstallar. Speer passerade rivningsmassorna och blev förskräckt över vilken anskrämlig anblick de utgjorde; rostiga armeringsjärn spretade åt alla håll och låg huller om buller med oformliga betongklumpar och annat skrot. Detta fick Speer att formulera sin "teori om ruinvärde". Grundidén var att byggnader skulle uppföras på ett sådant sätt att de även i raserat tillstånd, efter hundratals eller tusentals år, utgjorde en ståtlig och imponerande syn. Förebilden var romarrikets ruiner. Speer illustrerade sin teori med hjälp av en romantisk teckning, som visade hur Zeppelinfältets nya läktare skulle se ut som ruin, med fallna kolonner och med murgröna växande över de delvis raserade murarna. Hitler lät sig övertygas och gav order om att alla viktiga byggnader i det Tredje riket i fortsättningen skulle uppföras i enlighet med ruinvärdesteorin. De flesta av dessa byggnader hann aldrig byggas innan det tusenåriga riket hade förpassats till historiens sophög.

DET ÄR TYDLIGT ATT INTRESSET för hur tiden sätter sina spår och så småningom bryter ned det som människan skapat har bearbetats på många olika sätt under historiens gång. Sett ur ett vidare perspektiv ingår även arkeologin i detta kulturella fält. Arkeologin har omfattande kunskaper om hur tiden

och tidens gång materialiserar sig i människors tillvaro. Trots detta har arkeologer sällan närmat sig de existentiella frågor som i andra sammanhang tilldragit sig så mycket intresse. Skälet är att man av tradition ansett att frågor som man inte någorlunda säkert kan besvara faller utanför det vetenskapliga arbetsfältet. Reflektioner kring den mänskliga tillvaron i stort har riskerat att stämplas som ovetenskaplig spekulation och metafysik. Men synen på vad som ryms inom det vetenskapliga fältet förändras med tiden. I dag anser allt fler arkeologer att det är både legitimt och meningsfullt att diskutera också sådana frågor som saknar säkra svar. Ibland är frågorna viktigare än svaren.

GAMLA TORP ÄR NÅGOT som intresserar många. Det gäller inte bara de torp som förvandlats till sommarparadis, utan det gäller i hög grad även torpruiner. Ruinerna är ofta lämningar efter torp som var bebodda så sent som under 1800-talet eller början av 1900-talet, men som övergavs när allt fler flyttade in till städerna. På många håll i landet har privatpersoner och ideella föreningar lagt ned ett omfattande arbete för att lokalisera de torplämningar som finns i trakten.

För många människor väcks intresset för gamla torp av någonting som man råkar stöta på ute i landskapet. Ofta är det något i vegetationen som först drar till sig uppmärksamheten. Ett äppelträd, en syrenbuske eller några köksväxter som plötsligt bara står där, till synes mitt ute i ingenstans. Så småningom upptäcker man det överväxta spismursröset och den flata, mosstäckta stenen som en gång var farstutrappa. Iakttagelserna skvallrar om att detta en gång, för inte alltför länge sedan, var någons plats på jorden. Synen av hur det som då var ett hem nu långsamt omvandlas till jord, hur vegetationen återerövrar det som nyss var iordningställt, hur tiden steg för steg brutit ned materien, manar till eftertanke och reflektion.

Arkeologen Jonna Ulin har genomfört ett arkeologiskt minnesarbete i ruinerna efter det torp i Medelpad som hennes mormorsmor lämnade 1938 för att söka sig och familjen ett bättre liv längre söderut.[4] I den arkeologiska utgrävningens form blottlägger hon resterna efter det hem som en gång övergavs. Under mossan hittar hon de urdruckna flaskorna, det sönderslagna porslinet, den lilla burken med prima ingefära, galoscherna, sockerskålen av formpressat glas och de många burkarna med Viking skoputsmedel. Totalt lyfts 550 föremål ur glömskan. Det är inga märkvärdiga saker, föremålen är tvärtom högst vardagliga och av samma slag som man kan hitta vid de flesta övergivna torpställen. Men i detta sammanhang får föremålen en suggestiv laddning, de blir en förbindelselänk mellan nuet och det som en gång var. Den upphittade trådrullen är inte vilken trådrulle som helst, den är ett minne av Hulda, finsömmerskan, hon som drömde om ett annat liv.

Att arkeologer gräver ut platser där deras egna släktingar levt och verkat hör inte till vanligheterna. Och man kan tycka att ett sådant minnesarbete borde vara mindre intressant för alla oss som har våra rötter någon annanstans. Men vad vi har gemensamt är att vi alla använder äldre släktingar som hållpunkter när vi talar om vårt förflutna; det är helt enkelt den form som det spontana historieberättandet ofta tar sig, anekdoter och arvegods blandas till släktminnen. Det är därför lätt att också som utomstående leva sig in i historien om dem som en gång bebodde torpet Åsen 5:18 och bli berörd av de levnadsöden som de efterlämnade föremålen vittnar om. Det blir tydligt att den söndriga porslinskoppen från mormors tid inte bara är ett trasigt föremål, utan att den också minner om ett liv.

Skrotbilar. Akvarellerad litografi av Ulf Wahlberg.

EN PLATS DÄR TINGENS vittnesbörd om tidens gång och tillvarons föränderlighet är särskilt påtaglig är resterna efter en gammal bilskrot på Kyrkö mosse strax utanför Tingsryd i Småland.[5] Här finns ett drygt hundratal bilvrak från 1930- till 1970-tal, vrak som befinner sig i olika stadier av nedbrytning. Det som alldeles nyss var snabba och moderna fortskaffningsmedel och statussymboler håller nu stilla och tyst på att återerövras av naturen. Just detta tillstånd av pågående sönderfall fascinerar och har fått många människor att närmast vallfärda till bilkyrkogården; uppgifter talar om mellan 5 000 och 15 000 besökare per år.

Bilskroten vittnar också om ett levnadsöde. Skrotens upphovsman hette Åke Danielsson. Han byggde sig i slutet av 1930-talet ett enkelt hus på platsen och där bodde han sedan fram till 1995, långt efter sin pensionering. Under hela denna period bestod hans bostad av ett hus på cirka 15 kvadratmeter, tätat med mossa och utan såväl vatten och avlopp som elektricitet. Från början försörjde Danielsson sig på att bryta torv i mossen, men så småningom övergick han till att driva bilskrot. Från 1950-talet och mer än 25 år framåt tog han emot bilar för sönderplockning och återanvändning av delar. Det som inte kunde återanvändas ställdes upp på området runt den gamla torvtäkten.

Efter Danielssons pensionering stod bilvraken under många år övergivna i skogens tystnad utan att väcka uppmärksamhet. Men 1997 bröts så stillheten, bilskroten blev efter en privat anmälan en fråga för kommunen. Efter diverse turer beslöt man där att bilskroten var att betrakta som nedskräpning och att bilvrak och övrigt skrot skulle fraktas bort. Detta beslut väckte protester och plötsligt hamnade bilskroten i medialt fokus. Det skrevs mängder med artiklar i både lokalpress och rikstidningar, det gjordes reportage i radio och tv. Genom medierna spreds suggestiva foton från vad *Dagens Nyheter* kallade "gläntan med folkhemmets rostande rester".[6] Människor från när och fjärran började leta sig fram till platsen och bilskroten blev snabbt ett populärt besöksmål.

Så blev då Åke Danielssons gamla bilskrot en fråga för kulturmiljövården: Kan en bilskrot vara kultur? Ja, svarade Karl Johan Krantz, landsantikvarie och chef för Smålands museum i Växjö, med eftertryck. Han angav flera skäl, däribland att bilskroten är "i ett unikt stadium av opåverkat förfall". Krantz beskriver hur naturen långsamt, men obevekligt återtar greppet över människans marklån och hur vegetationen gradvis omsluter bilvraken. Han redovisar även det stora intresse allmänheten visat för skroten och att det till stor del tycks vara den pågående nedbrytningsprocessen som berör; den upplevs i nära nog andliga termer. Sönderrostade, med tomt gapande lyktor och med träd som tränger sig igenom bilplåten, lockar bilvraken till existentiell reflektion.

Här ligger det nära till hands att associera till Ulf Wahlbergs målningar av övergivna och utplundrade bilvrak och bilkyrkogårdar. Dessa målningar, vilkas motiv är hämtade från såväl Nevadaöknen som Uppsalaslätten, har beskrivits som ett slags moderna vanitassymboler, en påminnelse om alltings förgänglighet.[7] Bilarna har förvandlats från stolta exempel på industrisamhällets tekniska förmåga och optimistiska framtidstro till tillknycklade påminnelser om att ingenting varar för evigt. Motorerna har tystnat och lacken flagnar. Trots att just bilar så påtagligt förändras från årsmodell till årsmodell förmedlar Wahlbergs bilder en märklig, tidlös stämning. Det känns som om bilderna lika gärna skulle kunna föreställa rester efter en sedan länge försvunnen civilisation.

Karl Johan Krantz ville att Danielssons bilskrot skulle skyd-

das som ett slags oförvanskat museum, där bilvraken sakta fick uppslukas av naturen. Därmed kom han på kollisionskurs med den ansvariga länsantikvarien, Margit Forsström. Hon förklarade i en intervju: "Vår uppgift är ju att stoppa förfallet, att rädda platsen från förgänglighet. Ska man bevara skroten så är det självklart att man måste låsa förfallet."[8]

Tydligare än så kan knappast ett antikvariskt evighetsperspektiv formuleras. Det innebär att det man bestämmer sig för att skydda, det tänker man sig också ska bevaras för all framtid. Tiden ska stoppas, eller i varje fall hindras från att sätta avtryck, och det hoppas man kunna åstadkomma med hjälp av konservering och andra vårdinsatser. Men åldrande och förfall är naturliga och oundvikliga processer, inga material är oföränderliga eller eviga. Vilket av alla olika tillstånd av åldrande som kulturlämningar genomlever ska man försöka bevara? När ska tiden frysas?

Den brittiske arkeologen Michael Shanks framhåller att tingens åldrande och gradvisa sönderfall är en nödvändig aspekt av ett levande förflutet.[9] Att avbryta ett föremåls livscykel och fixera det i ett visst stadium är att döda det. Varje stadium är en nödvändig del av helheten och ger upphov till sina egna tankar. Han menar att vi därför bör acceptera också förfallet. K-spanarna Staffan Bengtsson och Göran Willis resonerar i liknande banor när de förespråkar det varsamma förfallets estetik.[10] De menar att en överdriven städiver gör att många ställen som en gång varit viktiga försvinner snabbare än vad de skulle behöva göra. Med dem försvinner också många minnen.

I fallet med Danielssons bilskrot bidrog det stora intresset från medier och allmänheten till att man så småningom fann en lösning. Kommunen arrenderar nu marken fram till och med år 2050 för att använda den för "veterankarossanläggning". Så berikades svenskan med ett nytt ord.

FÅ FÖREMÅL ÄR SÅ symbolladdade som statyer. De är redan från början avsedda att fungera som minnesmärken. Men inte heller statyer står för evigt. Författaren och Nobelpristagaren Elias Canetti har skrivit om hur den stränghet som omger och upprätthåller dessa symboler är ett uttryck för deras beständighet.[11] Statyerna ger intryck av att alltid ha funnits, intakta och orubbliga, och att det skulle vara omöjligt att närma sig dem med fientliga avsikter. Men statyer kan störtas och slås i spillror. Canetti beskriver hur det han kallar massans förstörelselusta fått människor i de mest skilda länder och kulturer att angripa statyer och inte ge sig förrän dessa blivit stympade till oigenkännlighet. När statyerna fallit är världen inte längre densamma, det som alldeles nyss var själva symbolen för det bestående har med ens förvandlats till skrot.

De senaste 15 åren har bjudit på åtskilliga exempel på hur regimer kan falla och deras statyer med dem. Det senaste exemplet är bilderna av hur Saddamstatyn på Paradistorget i Bagdad långsamt vek sig och föll från sin höga sockel den 9 april i år. En mer symbolladdad bekräftelse på regimens fall är svår att föreställa sig.

I det forna Sovjetimperiet fanns det ett oräkneligt antal Leninstatyer. De stod som symboler för den statsbärande ideologin i en av världens dåvarande supermakter. Efter imperiets fall har dessa statyer drabbats av skiftande öden.[12] Vissa står fortfarande kvar där de en gång restes, medan andra forslats bort. Ibland står den tomma sockeln kvar och blir till ett lågmält utropstecken; få saker kan vara mer iögonfallande än just frånvaro. Av de statyer som forslats bort har vissa ställts upp i särskilda parker eller på museer. Den mest omtalade och bisarra parken är Stalinworld nära Grutas i Litauen. Där har man samlat drygt 60 statyer från kommunisttiden i en temapark som givits formen av ett sovjetiskt fångläger, omgivet av taggtråd och vakttorn. Anläggningen har kritiserats för smaklöshet och bristande respekt för kommunisttidens många offer, men förväntas ge värdefulla turistinkomster.

Politiskt skrot. På ett fält utanför Bukarest låg 1995 statyer av Lenin och den tidigare premiärministern Groza.
Foto: Barry Lewis/ Corbis/Scanpix

Anrika Sotheby's i London bjöd sommaren 2000 ut till försäljning en Leninstaty som tidigare stått på torget i Sokolov i det dåvarande Tjeckoslovakien. Den över tre meter höga bronsstatyn förväntades inbringa mellan en kvarts och en halv miljon kronor. En annan staty står numera utanför en McDonald's-restaurang i Dallas, Texas. Den har försetts med en plakett med den föga försynta inskriften "AMERICA WON". Ett av de märkligare öden som drabbat en Leninstaty rör en 18 meter hög staty som tidigare stod i Östberlin. Den forslade myndigheterna bort och begravde i en skog i Berlins utkanter.

Ett stort antal Leninstatyer har hamnat på skrotupplag, där de nu ligger i väntan på att metallen ska återvinnas. En till synes mycket symbolladdad återanvändning har gjorts i Tartu i Estland. Där använde man nedsmälta Leninstatyer för att gjuta en ny staty över grundaren av stadens universitet, Gustav II Adolf.

I den berömda slutscenen i filmen *Apornas planet* från 1968 spelar en raserad staty en huvudroll. Den sista överlevande astronauten rider bort längs havsstranden och ser plötsligt resterna av Frihetsgudinnan sticka upp ur sanden och avteckna sig mot horisonten. Han drabbas av den smärtsamma insikten att hans långa resa i rymden inte lett honom någon annanstans än tillbaka till jorden, en jord som under hans bortovaro ödelagts av ett kärnvapenkrig.

DET ÄR TYDLIGT ATT TING berör och väcker tankar. Det rör inte minst de ting som hamnat på sophögen eller på skroten. Synen av hur tiden sätter spår och så småningom bryter ned materien lämnar få oberörda. Det är som om tingens öden får oss att begrunda vårt eget. ■

---

1 Sven Delblanc, "Världen vidgas", i S. Delblanc & R. Ljunggren, *Sörmland i minnet*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1989.

2 William Rathje, "Integrated archaeology: a garbage paradigm", i *Archaeologies of the Contemporary Past*, V. Buchli & G. Lucas (red.). London & New York: Routledge, 2001.

3 Albert Speer, *Inside the Third Reich*. New York, 1970.

4 Jonna Hansson (Ulin), "Längs stigar in i det förflutnas rum", i *Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2001.

5 Flertalet uppgifter om Danielssons bilskrot är hämtade från Karl Johan Krantz & Sven Jönsson, *Underlag rörande Danielssons skrotverkstad, bostadshus och bilskrot*. Växjö: Smålands museum, 1999, samt Jonas Samuelsson, "Från skräp till industriellt kulturminne", C-uppsats, Institutionen för Tema, Linköpings universitet, 2001.

6 Ola Säverman, "Sista striden om Ryds rosthögar", *Dagens Nyheter* 27 mars 1999.

7 Folke Edwards, *Ulf Wahlberg. Målningar, teckningar, skisser, objekt, foto, 1955–1994*, 1994.

8 Fredrik Bergman, "Tillbaka till naturen", *Tidevarv*, nr 1/1999.

9 Michael Shanks, *The life of an artifact in an interpretive archaeology*. Fennoscandia archaeologica XV, Helsingfors, 1998.

10 Staffan Bengtsson & Göran Willis, *K-märkt på väg. Svenska vägar, platser och ställen*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1995.

11 Elias Canetti, *Massa och makt*. Stockholm: Forum, 1985.

12 Se Anders Thorsells webbplats om Leninstatyer: www.luffa.nu/staty

Soporna säger vem du är

ESSÄ/ Rent och orent. I varje hushåll och samhälle pågår en ständig strid mellan den rena ordningen och den orena oordningen. Att något slängs och hur det sker, visar vilka regler och vilken moral som styrt en människa, en familj eller ett samhälle. Därför har soporna blivit en privatsak som ingen annan bör få någon insyn i.

Sopornas universum är oändligt. Från nord till syd, öst till väst sträcker sig avfallets panorama. Sopornas innebörd och innehåll är vidsträckt. I Barents hav och på Kolahalvön trängs atomsoporna, i Estland läcker förgiftade, radioaktiva avfallsdammar ut sin förstörelse i Östersjön. Andra sopor transformeras till konst på välrenommerade gallerier och museer eller till musikinstrument och redskap bland fattiga. Mellan dessa extremer befinner sig vårt vardagliga sorterande. Hård och mjuk plast, kartonger, brännbart och komposterbart avfall, glas, järn- och elskrot... Sopsortering blir en besvärjelse för att blidka konsumtionens dåliga samvete, en vardagsritual inom sopornas religion. Utan att riktigt veta hur det står till med återvinningen och trots experters motstridiga uttalanden om vad som är bäst för miljön, sorterar ändå många för att det känns bra och moraliskt riktigt.

Sopor handlar om ordning – och oordning. Den vardagliga sorteringen är naturligtvis ett uttryck för ett sådant ordnande. Själva principen om hur ordning skapas är ett kulturellt fenomen och ordningens såväl som oordningens variationer tycks obegränsade. Det är nästan nödvändigt, i ett sammanhang som detta, att nämna socialantropologen Mary Douglas klassiska verk *Purity and Danger* från 1966. Oordningen, baksidorna, de flytande och

Av
Lynn Åkesson
Docent i etnologi vid Lunds universitet

otydligt definierade kategorierna uppfattas som kulturellt hotfulla. Ordningen befinner sig på ett ständigt korståg mot kaos och är egentligen alltid i underläge. För ordning är singularis medan oordning är pluralis. Ordning är bara en, medan oordning är allt annat. Så skapas i varje samhälle ett särskilt slags avskräde, sopor, oordning, baksidor, ingenmansland, avvikare, mänskliga sopor och outsiders enligt kulturspecifika principer för avskiljande. Och även i det tjugonde århundradets högteknologiska samhällen skapas mycket överblivet, både bland människor och ting.

Både konst och vetenskap rymmer en tradition av fascination inför dessa oordningar och avskrädet. I film används gärna den sönderfrätta stadens apokalyps som bakgrund, exempelvis i nutidsklassikern *Blade Runner*. I T.S. Eliots berömda poem *The Waste Land* från ett krigshärjat Europa 1922 finns en finurlig dubbelmening i begreppet "waste" som rymmer både betydelsen "öde" och "skräp, avskräde". Cornelis Vreeswijk gav oss sin "Ballad från en soptipp" och bildkonstnären/fotografen Cindy Sherman bygger bildsviter utifrån ruttnande kadaver och sopor. I dokumentära skildringar fångas livet bland människor som bokstavligen lever på soptipparna eller bland gatornas sopor. Buenos Aires sopletare, *los cartoneros*, eller Mexicos, *los pepenadores*. I Sverige är dagens hemlösa på jakt efter kopparkablar som kan säljas till skrothandlare. Och i gårdagens Sverige stod kringresande tattare för en hel del av landsbygdens skrotinsamling. Sopor är inte konstanta. De förändras, glider på en skala: värdelöst–värdefullt–ovärderligt. Det den ene förkastar åtrår den andre. Ting kan laddas om och få nya innebörder, något som antropologen Igor Kopytoff insiktsfullt beskriver i essän "The Cultural Biography of Things" från 1986. Utslängt skräp kan bli till begärlig egendom. Fyndjakten pågår på loppmarknader, i second hand-butiker och på soptippar. Skräp och avfall är arkeologins själva grundförutsättning.

SOPOR KAN KATEGORISERAS enligt många principer. Strikt empiriskt kan sopbergen delas in i kategorier baserade på innehåll. De kan också delas in i sopor som kan transformeras till energi i form av värme eller gödning, sopor som kan återvinnas och sådana som inte kan det och måste låsas in, oskadliggöras eller slutförvaras för oöverskådlig framtid. Ett annat sätt att betrakta sopornas mångfald är att se dem i termer av rena respektive orena sopor.

De rena soporna är framför allt ting, platser, byggnader. Kasserade föremål får ny mening och ny estetik i en annan kontext. Slottsruinen ger spelrum för fantasin och näring åt visioner om stolta riddare och kungliga soldater. Övergivna gårdar och torp på väg tillbaka in i landskapet reser frågor om de människor som en gång levde här, deras existensvillkor,

glädjeämnen och umbäranden. Ett litet gjuteri där porten stängdes för sista gången på 1950-talet; arbetarna gick hem men maskinerna blev kvar. Gamla jordbruksredskap som sjunker ned i mossan, stora, oanvända silor eller hela industrikomplex vittnar om svunna tider. Eller en gammal skola med klassrummet återställt av hembygdsföreningen. Den upphöjda katedern, planscherna på väggarna föreställande jordbrukets årstider, bibelord, skolbänkar i strikta rader. Skolhusen rymmer ett förr med idéer, värderingar, normer och auktoritetsuppfattningar som obönhörligen har hamnat på den ideologiska soptippen. Även förfärliga platser som förintelseläger eller slagfält tvättas rena av tiden och befrias från vämjelig stank och outhärdliga synintryck. Rena sopor låter sig i allmänhet beröras och besökas.

ANNORLUNDA FÖRHÅLLER det sig med de orena soporna. Jäsande, ruttnande, stinkande biologiskt avfall, avgaser och kemiska föroreningar, sjukhusens riskavfall, slakteriavfall, radioaktivt avfall. Som ett underjordiskt mycelium förbinder de kommunala kloakerna människor med varandra. På sin väg mot reningsverken färdas kroppsliga utsöndringar och smutsvatten. Avloppsledningarna är avskiljandets motorvägar, med ett innehåll som blivit oberörbart och fördolt sedan det lämnat kroppen och diskhon. Den läckra måltidens rester som luktar illa i sophinken, en bit möglig melon i kylskåpet eller potatis som ruttnat och stinkande läcker en vämjelig vätska i plastpåsen i skafferiet. Avfall som måste beröras, men kortvarigt och med visst obehag. Inte heller kon som självdött ute i sommarhagen har något försonande över sig, där hon ligger med uppsvälld buk och feta flugor kretsande runt kadavret. Fågelsången och de intagande sommarblomstren förstärker snarare än mildrar obehaget. Det är en lättnad när kadavertransporten äntligen kommer.

Destruktionsanläggningen väntar på den döda kon. Men andra döda djurkroppar kan, liksom döda människors kroppar, förvandlas från orent till rent avfall genom rituell teknik. Djurkrematorier tar hand om döda husdjur efter fastställd taxa. Sysavs priser i Malmö är 160 kronor per kilo för djur som kremeras kollektivt, för enskilda djur mellan 200 och 600 kronor beroende på vikt. Plus moms. Husdjuren kan också begravas på särskilda djurkyrkogårdar, i minneslund för 100 kronor, i separat gravplats för 500 kronor under fem år. Det är uppenbart att djurägare som betalat extra för individuell kremering och gravplats för sina döda djur betraktar djurets kropp som något mer än ett orent kadaver.

För människor innebär den sammantagna ritualiseringen vid ett dödsfall, när den döda kroppen tvättas och kläs samt begravningsakten med eller utan religiösa inslag, att den döda kroppen blir något annat än blott ett ruttnande kadaver. Trots begravningsbrukens väldiga variation geografiskt och tidsmässigt finns en gemensam nämnare: på ett eller annat sätt renas den döda kroppen med begravningsritualernas hjälp från dödens orenhet. Tiden erbjuder även i detta sammanhang en hjälpande hand. Skelettdelar från djur och människor, hela skelett eller kraniesamlingar på museer har rensats från sitt sönderfallande kött av tiden och blivit rena.

Som ett underjordiskt mycelium förbinder de kommunala kloakerna människor med varandra.

Mellan rent och orent finns en gråzon, ett flytande område som rymmer möjlighet till transformation mellan de båda kategorierna, vilka väl att märka kan vara av symbolisk såväl som av materiell natur. Den symboliska orenheten kan exempelvis bestå av att vissa födoämnen eller vissa människor anses orena av kulturella, traditionella eller religiösa skäl snarare än av faktisk oätlighet eller smitta och smuts. Ur detta perspektiv är fixeringen vid bäst före-datum på moderna livsmedelsförpackningar, som medför att fullt ätliga livsmedel kastas därför att "datumet gått ut", jämförbar med uråldriga födoämnestabun av religiösa skäl. I båda fallen överskuggar föreställningen om oätlighet den konkreta födan.

Men sopornas gråzon har ytterligare dimensioner. Transformeringen från orent till rent har inte sällan marginaliserat de människor som hanterar olika slags sopor eller döda kroppar. Dessa hantverkare inom avfallshanteringens skrå har ofta förvandlats till oberörbara personer i samhällets utkant. En sådan fruktad och avskydd person i det gamla svenska bondesamhället var hästslaktaren, eller rackaren som han kallades. Den person som avlivade ett djur med så stort symbolvärde och som stod bonden så nära som hästen gjorde, ställdes utanför bygemenskapen och hans sociala möjligheter var starkt kringskurna.

Ett sådant stigma vidlåder förvisso inte dagens professionella renhållningsarbetare. Men liksom soptippen befinner sig i stadens utkant, får själva sophanteringen gärna ett drag av mystik och okontrollerad verksamhet. I den populära tv-serien "Sopranos" har exempelvis maffiabossen Tony Soprano ett svårbestämt sop- eller återvinningsföretag som sin fasad utåt. I Sverige går en svårutrotad koppling mellan skrothantering och kriminalitet tillbaka till tattarnas affärsverksamhet, där resultatet inte alltid kom till skatteindrivarens kännedom. Men som vanligt återfinns ofta samma ingredienser i vardagsvärlden som i fiktionens värld. Så uppdagades för något år sedan exempelvis en sopskandal med många intressanta detaljer i en mindre, sydsvensk stad. I bästa maffiastil opererade sopåkare utanför kommunens regi och övertalade eller tvingade affärs- och restaurangidkare att köpa deras svarta tjänster. Som i all annan verksamhet finns det pengar i sopor, vita såväl som svarta.

SOPORNAS HEMLIGHETSFULLA drag har andra kopplingar än ljusskygga affärer. Hushållets sopor är privata och tillhör den personliga sfären. Att någon snokar i ens egen soptunna är integritetskränkande. Föga förvånande har kända personer, som ovetande utsatts för att deras sopor tömts ut till beskådan för tv-publiken, reagerat mycket negativt. Sopor är avslöjande och bör hållas i det fördolda.

På den lokala lilla sopstationen, ideellt bemannad några timmar i veckan av representanter från idrottsföreningen, står tolv containrar prydligt uppradade. Här kan man lämna de vanliga sorterade soporna: plast, metall, trä, glas, gamla kylskåp och så vidare, samt osorterat avfall, mediciner och miljöfarligt avfall som färgrester och liknande. Det kostar 50 kronor för en personbil och 100 kronor för ett släp att bli av med sina sopor. På den lilla orten känner de flesta varandra och det händer att den som lämnar skräp uppmanar sopvakten för dagen att fråga om någon annan kan behöva en bättre begagnad ljuddämpare eller något annat som egentligen är för bra för att bara kastas. Människor frågar också ofta i vilken container som saker och ting ska lämnas. Men gör de inte det, gäller regeln att inte lägga sig i soplämnarnas förehavanden. Tills den som lämnar sopor själv inleder konversationen eller det är dags för betalning, håller sig vakthavande diskret i bakgrunden, nära arbetsboden som ger skydd för väder och vind. Renhållningsverkets reglemente för den som vaktar den lilla sopstationen är mycket tydligt när det gäller relationen till den som lämnar sopor. "Kom ihåg", lyder föreskriften, "att aldrig ta dispyter med avfallslämnarna. Hänvisa frågor om missnöje o.dyl. till affärsverkets renhållningsavdelning." Vakten ska också komma ihåg att aldrig "kommentera lämnarens avfall så som läkemedel eller dylikt". Trots denna diskretion föredrar en del att lämna åtminstone vissa sopor på den mera anonyma sopstationen i staden. Där blandas och försvinner de privata hemligheterna lättare i mängden.

Detta drag av privat angelägenhet och integritet, som personalen på renhållningsverket i denna kommun är så uppmärksam på, står i bjärt kontrast till en annan nutida trend i sopornas rike: fullständig transparens och genomlysning. Vintern och våren 2003 kunde man läsa och höra nyhetsinslag om sopspioner som anställts av Förpackningsinsamlingen AB. Sopspionerna, ofta pensionerade poliser, övervakar i hemlighet obemannade återvinningsstationer, där allt annat än återvinningsbara förpackningar förorenar platsen. Försyndelserna har i vissa fall lett till åtal med dryga böter som följd. Trots att äckligheterna knappast känner några gränser – det talas om döda husdjur, latrinsäckar, matavfall och läckande bilbatterier som kastats vid förpackningsinsamlingens stationer – upprör sopspanarnas verksamhet vissa medborgare. En insändarskribent i en lokaltidning gör en travesti på Säpo och kallar sopspionerna för Sopo. Den senare, hemliga sop-polisen döms ut som storebrorsfasoner och skribentens slutsats blir att Sopo måste – lägg märke till uttrycket – skrotas.

Ett annat uttryck för kontroll och transparens i sophanteringen är de genomskinliga soppåsar, som påbjuds i vissa kommuner. Olika färger markerar olika slags sopor och de genomskinliga påsarna medger att man med blotta ögat kan kontrollera att rätt slags sopor hamnat i rätt påse. Den osäkerhet som de transparenta påsarna skapar – har man verkligen lagt i

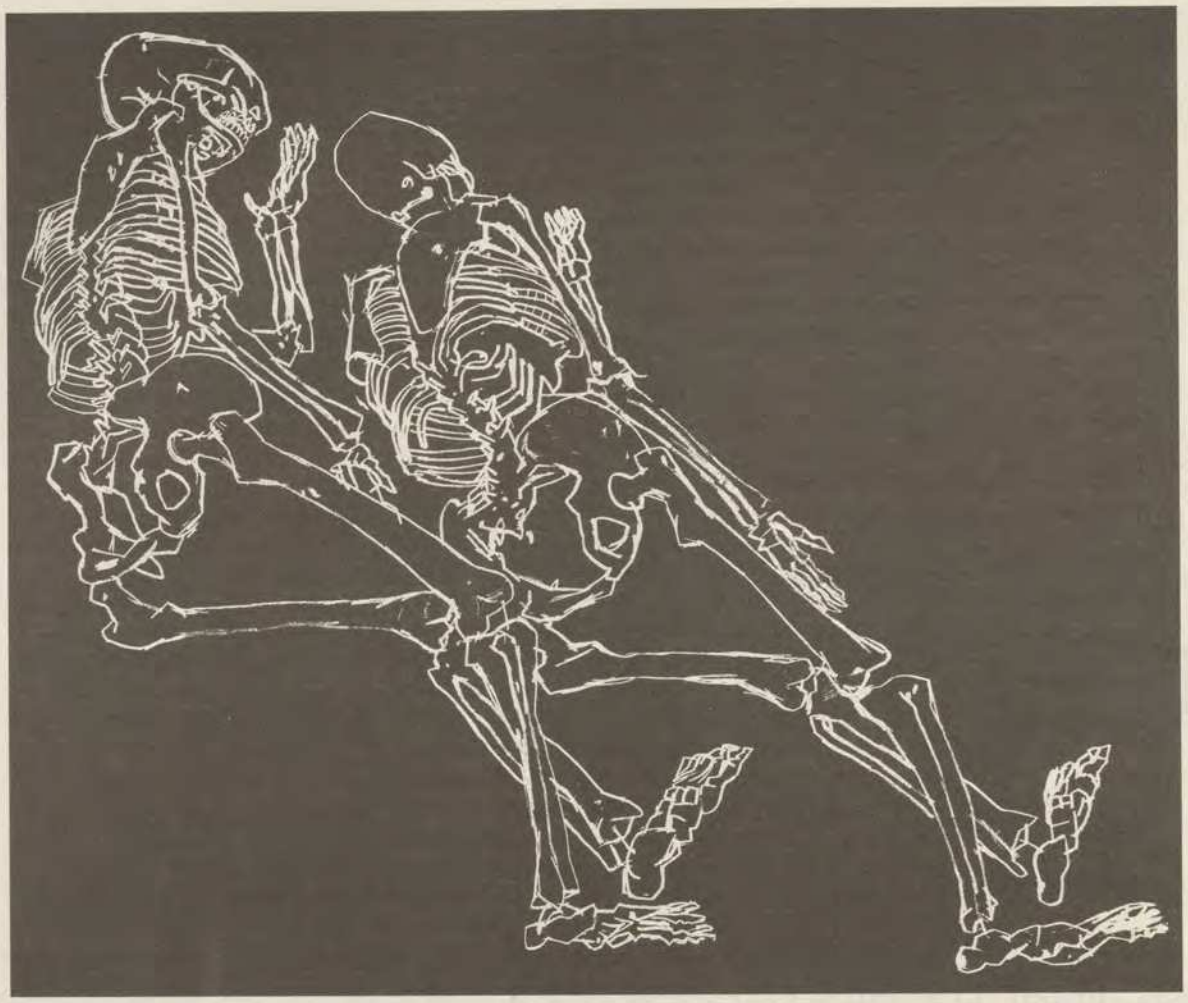

Illustrationer: Claes Jurander

på rätt sätt? – eller de avslöjanden de innebär, leder i vissa fall till att människor trotsar förbudet och tar med sig sina sopor till en annan kommun, där kravet på transparens och synlighet inte genomdrivits i motsvarande grad (ännu). Och i den större butik där utbudet av stora, 125-liters sopsäckar är varierat och man kan välja mellan svarta i ogenomskinlig plast med eller utan handtag att knyta, pappersäckar eller billiga, ljusblå, genomskinliga plastsäckar, tycks de ljusblå ha en begränsad åtgång.

Viljan att hemlighålla och dölja, kombinerad med upptäckandet, avslöjandet och den skarpa blicken, är ett tacksamt spår i deckare, kriminalromaner och mer eller mindre dokumentära rekonstruktioner av hemska våldsbrott. Likdelar dyker upp på soptippar, skickliga tekniker rotar i misstänktas sopor, i deras hem eller bilar efter spår som kan fria eller fälla. Soptipparna är i sig själva en dramatisk miljö med sina stora maskiner, lyftar, plåtpressar. Dramatiken förstärks av avfallets personliga rötter, kopplat som det är till specifika människor, drömmar och handlingar. Att finna det avgörande beviset i gigantiska sophögar är förstås som att leta efter nålen i höstacken. Det är den stora utmaningen.

EN ANNAN UTMANING handlar om att transformera sopor till något användbart och nyttigt. Västvärldens växande sopberg har liksom nöden blivit en sorts uppfinningarnas moder. Så kan uttjänta plastflaskor förvandlas till råvara för fleecetröjor, specifika bakterier användas för att sanera förorenade miljöer, spillfärg kan förvandlas till kompositmaterial, slagg från brända sopor och gummiklipp från gamla däck kan användas som material vid vägbyggen. I Japan pågår forskning om hur komposterbart hushållsavfall kan omvandlas till elektricitet. Byggavfall kan i sorterat skick återanvändas vid nybyggnad. Retur och recycling är viktiga begrepp i dagens miljöretorik.

Västvärldens växande sopberg har liksom nöden blivit en sorts uppfinningarnas moder.

Om uppfinningarnas faktiska miljövärden råder delade meningar bland experter, något som ibland bromsar tillämpningen. Ett annat stort problem är pengar. Luttrade uppfinnare vittnar om svårigheterna att finna riskkapital och därmed att få se sina innovationer i praktiskt bruk. Så länge det är billigare att hantera sopor på traditionellt sätt är det svårt att få gehör för nyheterna. Vanans makt ska heller inte underskattas. Det är generellt svårt att få människor att ändra invanda beteenden och det gäller också för avfallshantering.

Uppfinningsrikedomen och kreativiteten när det gäller sophantering tar sig många uttryck. Att dölja och dumpa är beprövade metoder. Förgiftat avfall grävs ned på gamla industriområden, avfall dumpas i havet, sopor slängs längs undanskymda skogsvägar. Rika länder exporterar sina sopor till fattiga länder. Att farliga sopor där ofta exponeras så att vem som helst kan komma åt att rota i dem, syns inte i det land som soporna lämnat. Döljandets och dumpningens teknik går ut på att vältra över ansvar och kostnader för soporna på någon annan. De drabbade kan vara framtida generationer, enskilda markägare eller människor i andra länder.

En variant av upplevelseindustrin, den så kallade chockturismen, bygger på motsatt princip. Här handlar det i stället om att synliggöra och exponera. Chockturismen får näring av den lockelse som misär och elände innebär, av den dragningskraft som samhällets avigsidor också utövar. Så kan kåkstäder och slumområden tryggt upplevas och beskådas genom rundtursbussens glasrutor, eller utflykter göras till landskap förödda av kemikalier och gift. Hela samhällssystem som förpassats till ideologiernas soptipp kan återuppstå som mål för skräckblandat nostalgiska utflykter. I gamla Östtyskland, med hög arbetslöshet och bitterhet över vad återföreningen kostat, finns planer på att skapa en nöjespark med tema DDR. Förutsättningarna för att de förverkligas syns vara goda. Och den som inte vill besöka de faktiska platserna kan nöja sig med att gå på bio. *Goodbye Lenin* heter till exempel en komedi med DDR som bakgrund, en kassasuccé i hela Tyskland.

SOM RESULTAT AV kulturskapande principer för ordning och avskiljande är hanteringen av sopor impregnerad med moral och värdeomdömen, med känslor av skam och skuld. Det som skilts från kroppen, matbordet eller hushållet har också blivit symboliskt förorenat, äckligt, motbjudande och oberörbart. Men denna förvandling är ingen naturlag. Smuts och äcklighet varierar med tider och platser. Det äckliga är emellertid en mäktig och ofta osynlig upprätthållare av kulturell ordning. Det äckliga flyttar sig snabbt från ideologins värld och sätter sig i kroppen som en oreflekterad magkänsla. Att skilda värderingar eller hela världsbilder är grundval för känslan av det äckliga blir ibland bara synligt när värdesystem möts, kolliderar eller förändras. Detta har etnologen Jonas Frykman övertygande visat med exempel hämtade från svensk borgar- och bondeklass vid förra århundradeskiftet, bland annat i *Den kultiverade människan* från 1979. Människor lärde sig att skämmas enligt borgerliga kriterier för smuts och orenhet.

Det fanns naturligtvis hälso- och medicinska skäl för att röja upp i avskrädeshögarna. Stanken och smittan i forna tiders stadsmiljöer, där avskrädet slängdes ut på gatorna för fritt strövande grisar att böka i, är lätt att föreställa sig. Och läkaren, som gick från obduktions- till förlossningsbordet utan grundligare rengöring av händer och kläder, medverkade till att kvinnor och nyfödda infekterades och dog. Men smutsen och bakterierna stannade inte vid att vara fysiska hot. De transformerades också till moraliska stigman, som skilde människor enligt en smutsens hierarki. En smutsig människa blev en sämre människa och fattigdomens smuts och misär ansågs av många vara ett i grunden moraliskt problem. Fattigdomen var, liksom smutsen och oförmågan att hålla rent omkring sig, självförvållad. Fattigdomen blev skamlig, "snuskig", ett begrepp att ta avstånd ifrån.

I dag lärs vi, med större eller mindre framgång, att skämmas över de gigantiska sopberg som är konsumtionens baksi-

da. Ur den synvinkeln var de gamla stadsmiljöerna att föredra; där skapades inga svårhanterliga sopberg, som exempelvis historikern Susan Strasser visar i boken *Waste and Want* från 1999. Uppfostran och utbildning krävs i dagens samhälle för att medborgarna ska komma till insikt om sopornas problematik. Skolorna är förstås viktiga i detta avseende. En populär metod för att öka barnens insikter i avfallshanteringen är att besöka lokala reningsverk. Personal från reningsverken visar och berättar. Barnen kommer hem med berättelser fyllda av luktintryck och stor förvåning över hur mycket skit som produceras och upprörda över vad strumpbyxor och tops som slängts i toalettstolen kan ställa till med.

Ett annat sätt att medvetengöra och rusta upp sopmoralen är kampanjer av olika slag. Stiftelsen "Håll Sverige rent", grundad 1983, driver flera sådana projekt. Stiftelsens tidiga föregångare var kampanjen "Håll naturen ren", som startades 1962 i regi av Svenska naturskyddsföreningen. Erfarenheterna visar att sopmoralen lätt sjunker och att varje generation måste uppfostras på nytt. År 2001 startades två nya kampanjer. Den ena riktades mot skrotbilar, den andra mot vanligt vardagsskräp. Under namnet "Ett skräp om dagen" innebär den senare att människor uppmuntras att inte bara kasta sitt eget skräp i papperskorgar, utan även plocka upp minst ett annat skräp om dagen, ett skräp som alltså har en annan upphovsman. På kampanjens hemsida finns bland annat en länk till ett elevprojekt från Forsbergs skola i Stockholm. Eleverna som studerar reklam och grafik gör varje år en utställning, 2003 med temat "propaganda". Nancy Sarraf valde sopor som sitt tema och fram till den 1 juni kunde man i Humlegården se hennes föränderliga installation "Untitled – skit". Ett träd kläddes in eller på med sopor upphittade i parken. För varje dag växte kostymen, förvånansvärt mycket enligt upphovskvinnan, som menar att kampanjer mot nedskräpning är viktig och nödvändig propaganda. Även McDonald's, rimligen en stor producent av sopor, gör propaganda för kampanjen. På det pappersark som våren 2003 täckte brickan uppmanas hamburgerkonsumenterna att bli medlemmar i "Ett skräp om dagen".

Uppfostran, propaganda, information. Begreppen kan växla, liksom åsikterna om metoderna och de bakomliggande syftena. Tidningsbilagor som handlar om miljöfrågor eller om att sortera sopor på rätt sätt, almanackor med soptips från det lokala reningsverket eller företagsreklam som framhäver sin miljöprofil kan uppfattas som seriösa försök att förmedla livsnödvändig kunskap, som förmyndarmentalitet eller som marknadsföringstrick. Sorteringsentusiaster i bostadsområden eller på arbetsplatser är inte alltid väl sedda.

Klart är att begreppet miljö i dag intar en betydelsefull och värdeladdad position. 1930-talets modeord "hygien" som förekom i allt från bostads- till sexualhygien försvann. På 1970-talet fick "kultur" en motsvarande status och man talade om kvinno-, arbetar-, arbetsplats-, barn- och alla möjliga slags kulturer. Miljöbegreppet har kanske nått en viss trötthetsgräns men arbets-, ute- och innemiljö, kultur- och naturmiljö, miljöpolicy, miljöaspekter, miljöarbete och så vidare kan inte viftas undan. Inget företag, ingen politisk organisation kan underlåta att deklarera sin miljöpolicy. Den blir en del i imageskapandet, en del av företagens eller institutionernas *branding*. Hur den efterlevs är en annan fråga. Om miljöansvaret läggs på chefer i mellanställning som inte har resurser i form av pengar, tid eller kunskap för att på allvar driva miljöfrågorna, blir miljöpolicyn lätt en ihålig fasad.

De moraliska övertonerna och det ideologiska tankegodset bakom åtskillnaden mellan rent och smutsigt är, som så mycket annat, lättare att se i historiens backspegel. Men det absolut nödvändiga arbetet med att minska mängden sopor, att skydda mark, vatten, luft och inte minst människor från avskrädets mångfaldiga farligheter är inte fritt från värderingar i dag heller. Moralen är ständigt närvarande i sopornas rike. ■

Litteratur:

Jordi Borja & Manuel Castells, *Local and Global. Management of Cities in the Information Age*, London, 1997.

Hinnerk Bruhns & Wilfried Nippel, *Max Weber und die Stadt im Kulturvergleich*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.

Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, London: Routledge & Kegan Paul, 1966.

T.S. Eliot, *The Waste Land – Det öde landet*, Lund: Bakhåll, 1922/2002.

Jonas Frykman & Orvar Löfgen, *Den kultiverade människan*, Malmö: Gleerups, 1979.

Igor Kopytoff, "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process", i: Arjun Appadurai (red.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Susan Strasser, *Waste and Want: A Social History of Trash*, New York: Metropolitan Books, 1999.

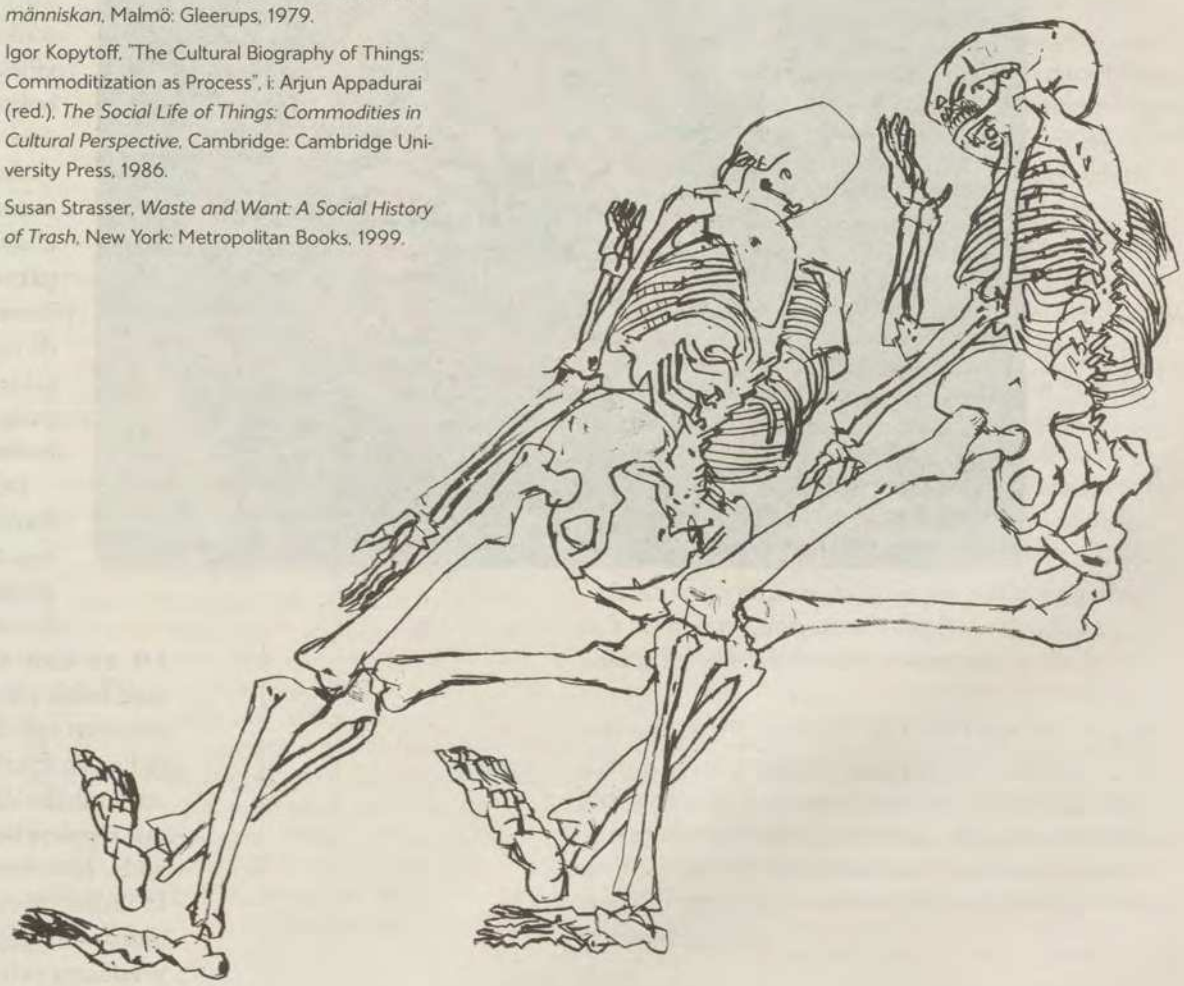

SKÄRVOR/ Tingen finns kvar trots att de kastats bort. De har trätt ut ur sina ordningar, där de en gång haft en funktion. Om man kommer dem riktigt nära uppstår en förbindelse med det förflutna eller stiger nya sammanhang fram.

Texter och fotografier av
Susanne Ewert
Etnolog och fotograf

Texter av
Lynn Åkesson
Docent i etnologi vid
Lunds universitet

ROST

Hjulen måste snurra. Utan tillväxt stirrar oss fattigdomen rakt i ögonen med blodsprängd blick. Det är en medborgerlig plikt att konsumera. Bruka och förbruka, nyttja och kassera. Cirkeln är konsumtionens idealiska geometriska form. Det som kasserats går tillbaka till naturen eller återvinns till nya produkter. Som köps, används och kasseras. Så hålls samhället i gång. I en cirkel. Ond eller god kan diskuteras. Välj själv.

I rouletten snurrar kulan mellan färgade fält och siffror. Var ska den stanna? Vem ska bli rik och vem ska bli ruinerad? Nya insatser. Rysk roulett. Kulan i pannan. Slut på det roliga, eller på lidandet. Revolverns roterande, runda magasin. Livet som tombola. Runt, runt tumlar de hoprullade papperslapparna. Nitlotter mest. Det vet alla. Ändå är det så svårt att förlika sig med de egna nitlotterna. Varför just jag? Lyckohjulet snurrar, lyckan kommer, lyckan går. Rätt i går är fel i dag.

PÅ DEN TIDEN NÄR DET NYA SVERIGE byggdes stod röken tät från industriskorstenarna. Hantverk blev industriarbete. Gjuterierna producerade exakta, standardiserade produkter. Men de gamla gjutarna var inte alltid lätta att tas med. De var vana vid att göra som de ville, jobba hårt och sedan gå hem. Vila ut på måndag om helgen varit törstig. Blåmåndag. Eller helt enkelt ge sig av när det blev tråkigt i smedjan. Ut på vägarna till ett annat ställe. Fru och barn fick klara sig bäst de ville. Men fabriksvisslan och klockan fick bukt med dem också. Klocktiden vann över kroppens och naturens tid. Den exakta tiden utmätt av finurliga system av kugghjul sammanhållna i den runda klockans form. Rovan i västfickan på patron eller förman. Stoppur, tidsstudier. Tornur som självaste Gud Faders vakande öga. I sekunder, minuter och timmar sålde människorna sin arbetskraft. Lön i pengar i stället för i mat, husrum och brännvin.

Denna tid var före den digitala tiden, linjär, siffror på display. Detta var en tid som följde urets cirkel, repetitiv, återkommande, cyklisk.

EN ANNAN TIDSUPPFATTNING skulle komma med fokus på det personligt unika, frikopplad från naturens och släktledens kretslopp. Lätta, immateriella och flyktiga representerar de digitala siffrorna ett samhälle där andra varor och kunskaper värderas. Upplevelser och tjänster snarare än tungt gjutgods. Järnskrotet rostar i skrothögarna, glöder i kvällsljus. Men ännu behövs kugghjulen. Och människorna, kuggarna i samhällsmaskineriet. För att producera och konsumera i den eviga cirkeln.

HÅRBORSTE

En kvinnas röda hårsvall. Vackert, lockande och sensuellt. En prydnad, en attraktionskraft, inbjuder till beröring. Hår som fladdrar i vinden, som sprids ut över kudden hos den vilande, hemlighetsfullt sovande. Hår är kärlekspoesins språk. Och nostalgins. Med en älskad hårlock bevarad från kärestan, från barnen. Och vredens, förtvivlans för den som sliter sitt – eller får det avslitet.

HÅR TILL SALU. Långa hår som klipps och vägs och blir peruker. Förr i världen: hår för smyckestillverkning. Som finaste filigran tvinnat av hår i stället för guld eller silver. Hårkullor, kvinnor från Dalarna, specialister på detta hantverk.

Styrkan i håret hos Simson. Och den listiga Delila som höll i saxen. Rakade huvuden som bevis på grupptillhörighet eller vanära. Hår är identitet och magi. Fråga frisören.

Det där jävla håret är hopplöst, säger rörmokaren. Filtar ihop sej och täpper till. Jag vet inte hur många gånger jag har sagt åt folk. Men det är likadant hemma. Hopplöst. Hår överallt.

Långa strån i handfatet. Hoptvinnade proppar i avloppet. Trassel, testar, tussar. Bortklippt, bortslitet, bortkammat. Kasserat, överblivet, avsöndrat, transformerat från prydnad till avfall. Hår på väg i kloakerna, nedtryckt i sophinkarna, intrasslat i dammsugarmunstycket, lierat med dammtussarna bakom dörren, med tvål och fett i rören. Snärjande, kvävande, smutsigt.

EN KVINNAS RÖDA HÅRSVALL. I borsten på hårt och kyligt underlag som en död kropp på marmorbänk. I väntan på obduktionen.

SPINDEL

Maskin. Djur. Människa. Tre kategorier som framstår som naturgivna organisatörer av vår verklighet. Föreställningar som dagligen förhandlas, det vill säga kommer på tal där rågången både försvaras, utmanas och förändras. Vilka överskridanden är möjliga att göra?

Det förindustriella samhällets rackare, bödelsdrängen, hade som främsta uppgift att sköta renhållningen av stadens döda djur. En syssla som innebar att hudflänga djur och som i motsats till slakten väckte stor avsky och placerade rackaren längst ned i samhällshierarkin. På den stol där en rackare suttit ville ingen annan slå sig ner och få sin rena kropp besudlad.

I DAG HAR MASKINEN TILL STOR DEL tagit över det människohanden inte vill vidröra. Som vår tolvårige son svarade när han ombads trycka ner glasspapperet han knapphändigt slängt i soppåsen: "Ska jag stoppa handen i soporna?" Men dagens renhållning är en komplex apparat med sopsortering och återbruk. Återvinningscentralen väcker andra associationer än en soptipp. "Sopgubben" har ersatts av en miljömedveten individ, ett medvetande som sträcker sig bortom själva arbetsuppgiften och kan visa sig som en omsorgsfullt odlad lavendelrabatt. Doftande blomster och sopor måste inte nödvändigtvis betraktas som varandras motsats.

Gränserna mellan vad som betraktas som rent och orent har förskjutits. I dag har var och en ansvar för det avfall som produceras.

SOPOR ÄR INTE BARA ETT GYTTER av det som slängs, utan noggrant specificerade i olika kategorier med en egen hemvist. Skiljelinjer som kräver ett medvetet sorterande och som övervakas med soppoliser och genomskinliga avfallspåsar och som gör att vi alla kan bli ertappade som grisaktiga gränsöverträdare.

KOMMUNIKATION

Och Herren sade:
"Se, de äro ett enda folk och hava alla enahanda tungomål, och detta är deras första tilltag; hädanefter skall intet bliva dem omöjligt, vad de än besluta att göra. Välan, låt oss stiga ditned och förbistra deras tungomål, så att den ene icke förstår den andres tungomål."
(1 Mos. 11:6 f.)

ETT VIRRVARR av tal. Ord, ord, utan lyssnare, obegripliga fraser, ljud och läten. Hör ni mig? Var är ni? Svara, svara, svara då! Rop i stumma rum, ingen hör, tal i fängelse, instängt, inlåst, förstummat. Hela atmosfären fylld av röster, trådlöst, via satellit, via ledningar, radiosignaler ett ständigt brus av tal. Människornas tilltag stoppades inte när Gud ingrep i bygget av Babels torn. Inget är omöjligt.

Gud kanske hade tänkt sig språkförbistringen som botemedel för människornas oblyga försök att mäta sig med sin skapare i kreativ förmåga. Men i stället för en avstannad kommunikation förorenas ljudrummet av ändlöst tal i mobiltelefoner och prat rakt ut i luften via öronsnäcka och mikrofon. Ofrivilligt och motvilligt måste vi lyssna till andras verbala avfall, diskussioner om middagsmat, ointressanta platsangivelser, jag sitter på tåget och har precis passerat Alvesta. Det vet vi ju redan, vi sitter på samma tåg. Eller betydligt intimare samtal. Blicken kan man vända bort men öronen är svåra att stänga. Så exponeras vi för en oönskad sammanblandning av privata angelägenheter i offentliga rum. Långt borta tycks tystnadens budskap både från Moseboken och Havamal.

Om en ovis man kommer ut bland folk,
helst bör han då hålla sig tyst;
ingen vet att han ingenting kan,
om han inte mäler för mycket.
(Havamal 1:27)

SÅRBAR

Djur och spädbarn har länge spelat rollen av "den andre" hos vilken smärta och lidande haft liten synlighet. Små barn, ännu inte riktiga människor, antogs inte vara i behov av bedövning vid kirurgiska ingrepp. Det var heller ingen slump att kon men inte grisen i bondesamhället fick ett namn. Namnet förmänskligar och grisen skulle slaktas och hamna på bordet till jul. Kon hade längre livslängd. I dag är vi inte lika beroende av djuren för vår överlevnad. Att avstå från kött som ett led i eget välbefinnande har övergått till en retorik i vilken djuren tillskrivs samma emotionella register som människan. Veganer anklagar industrin för att inte se djurets sårbarhet och sätter likhetstecken mellan kött och mord.

Föreställningen om att "den andre" inte förmår känna smärta såsom "vi" ligger till grund för en rad övergrepp på mänskligheten. I Amerika under 1800-talet gjordes till exempel gynekologiska operationer på kvinnliga svarta slavar i experimentellt syfte med hänvisning till att vita kvinnor inte kunde uthärda smärtan. Som en omtalad

amerikansk neurolog uttryckte det: "We have won, I suspect, intensified capacity to suffer. The savage does not feel pain as we do."

LIKNANDE TANKAR kan också ses involverade i krigstider där fienden får rollen av "den andre". I slutet av nittiotalet blev en manlig svensk tv-fotograf på plats i Zaire skjuten i benet av tutsirebeller. Dramatiken kring beskjutningen och kollegans försök att stoppa blodflödet filmades av den sårade själv. Den skakande filmsekvensen gjorde honom till "årets tv-fotograf" och en av motiveringarna löd: "Den rörliga bilden tillsammans med ljudet i en olidligt dramatisk verklighet". Det är först när en svensk fotograf skadas som krigets realiteter i Zaire blir till verklighet. Lidandets autenticitet hänger samman med vad vi lärt oss att uppfatta som kulturellt begripligt.

BILAR

Hur många har blivit till i baksätet på en bil? Det finns ingen statistik på det. Passionerade famntag, fumlande med kläder, imma på rutorna. Kanske förlägenhet efteråt. Hur många har fötts i bilar? Taxibilar, familjebilar, vänners bilar. Bilar framrusande mot förlossningsavdelningar utan att hinna fram i tid. Det finns ingen statistik på det heller. Det är

alldeles för privat. Däremot finns det statistik på hur många som dött. Döden är i den meningen offentlig. Under perioden augusti 2002–juli 2003 omkom 490 personer i trafiken. Den lägsta siffran sedan 1950 enligt Vägverket. Från hela 2002 ser dystertalen ut så här:

> Av de trafikdödade under 2002 har 266 färdats som bilförare och 116 som passagerare vilket är i stort sett lika många som år 2001. Antalet omkomna motorcyklister och mopedister uppgick till 37 respektive 12, vilket är lika många som under den senaste femårsperioden trots en kraftigt ökad trafik med dessa fordon. /.../ Antalet av polisen rapporterat svårt skadade personer ökade under 2002 och uppgick till 4 592 i den slutliga statistiken. /.../ Det bör dock påpekas att det verkliga antalet svårt skadade är betydligt högre och att skadans svårhetsgrad i denna statistik är baserad på polisens bedömningar och inte på medicinska experter.
>
> (www.vv.se/traf_sak/statistik/ index.htm)

HUR FÖRHÅLLER SIG DÅ antalet avlade/födda i bil till antalet bildöda? Nettovinst eller förlust? Det får vi aldrig veta. Och om vi visste det, vilka slutsatser skulle vi dra av den kunskapen? Statistik är svår att tolka.

PLAST

Plast väcker reflektion som står i skarp kontrast till natur. Plasten representerar det onaturliga, det billiga, det karaktärslösa som vid ålder kastas bort. Plast rymmer ingen mognad, den gömmer i stället en ömtålig ytlig fräschör. När plastmattan ersatte trasmattan var det inte enbart ett skifte av material utan även en förändring av tanken. Det

rationella manade till beredskap för utbytbarhet. Slitstarkt blev ett hopplöst, omodernt och förlegat begrepp. Husmodern hade viktigare uppgifter att fylla. Arbetsmarknaden gav nya tankeimpulser till kvinnan.

MEN LIKSOM TRASMATTAN har även plasten fått sin renässans. Ömt har jag vårdat den lampa jag kom över på loppis i början av nittiotalet. Tio kronor och jag visste att det var ett fynd. Ett begärligt objekt i gul och svart plast som företräder den tidsanda där viktlöshet värderades högre än tyngd. Jorden hallå, hallå, upp i det blå hallå ... Ungefär så kommer jag ihåg den, Povel Ramels sång om den lilla apan som tyngdlöst svävade runt i en modern Sputnik. Min medkänsla var stor och jag ritade och fäste apan på papper gång på gång hemma hos mormor.

FÖRANKRING, en möjlighet att blicka bakåt i historien har således även spillt över till plasten. Roy Liechtenstein, vars måleriska utövning har likheter med serier, har 22 augusti–11 januari 2004 en separatutställning på Louisiana i Danmark. Plast och serier kan sägas hänga samman i uttrycksform. Den plastiska omedelbara ytan har blivit historia. Värderingar i form av natur och kultur har ofrivilligt slagits samman till djup reflektion.

Vän eller fiende. Politik har under efterkrigstiden ofta betraktats som omfördelning av samhällets resurser. Hotet från terrorismen och de återkommande politiska kravallerna har gjort att en sådan föreställning framstår som oskuldsfull. Staten och politiken måste hålla reda på vilka som är deras vänner och fiender. Carl Schmitts politiska tänkande har därför blivit högaktuellt.

Politik är att peka ut statens dödsfiender

JOHAN TRALAU
Fil.dr i statsvetenskap vid Uppsala universitet

POLITISKT VÅLD – liksom våld mot politiker – är sprickor i politikens yta. De visar någonting grundläggande. Politik handlar om våld, och om att kontrollera våld.

Det har hänt flera saker som gör att vi måste omvärdera synen på politiken och staten. För inte så länge sedan talade man mycket om globaliseringen, om en ny värld som höll på att födas. Man sade att gränser blev allt mindre viktiga, att ekonomin hade tagit över och gjort politiken maktlös. Man påpekade att de stora transnationella företagens interna ekonomi ofta är avsevärt större än staternas bruttonationalprodukt, och man menade att staterna därför hade långt mindre makt än företagen. Visserligen har, för att travestera ett av Stalins mest obegåvade uttalanden, storföretag som Coca-Cola eller Johnson& Johnson inte några infanteridivisioner, men de transnationella företagen fick i globaliseringsdiskussionen ta över den imperieroll som staterna tänktes ha övergett. Det var som om statlig tvångsmakt inte längre existerade, och som om "vänner" och "fiender" bara fanns i någon sorts subtil ekonomisk, kulturell, livsåskådningsmässig eller metaforisk mening – inte i en genuint politisk.

Den diskussionen bör nu ge plats åt mer fruktbara frågor. Attentatet mot World Trade Center följdes snabbt av ett mycket tydligt krav från världens största militärmakt: staterna måste förklara sig vara vänner till USA i kriget mot terrorismen eller såsom fiender få upprorslagen läst för sig. Det gjorde att även en militärdiktatur som Pakistan, med massförstörelsevapen och oroande folkopinion, tvingades att inställa sig bland vännerna. Helt plötsligt spelar militär styrka, statsgränser och statligt sanktionerat våld en roll som till helt nyligen föreföll vara helt överspelad. I det oöverskådliga internationella systemet – med dess föregivet obändiga handelsströmmar, konspirerande storföretag, dubbla eller irrelevanta medborgarskap, flytande gränser, kreolkulturer och upplösningstendenser – såg sig staterna helt plötsligt ställda inför ett såväl mycket enkelt som mycket svårt val. Det gällde att antingen vara vän eller fiende till den främsta militära makten.

Carl Schmitt.
Den politiska ordningens teoretiker.
Foto: Ullstein Bild

På samma sätt har den tilltagande kravallturismen inneburit ett uppsving för politiskt våld inom staterna. I Sverige spelade kravallerna i Göteborg liksom de nazistiska polismorden i Malexander en avgörande roll för att visa att kontroll av våld är centralt i politiken. När globetrottande globaliseringsmotståndare följer den politiska maktens symboler från toppmöte till toppmöte, ställer de den konkret verkande statsmakten inför kravet att behandla de protesterande som vänner – eller just som fiender.

CARL SCHMITT HADE säkerligen lett maliciöst. För den beryktade och giftstämplade Schmitt, juristen, statsvetaren, opportunisten och en av det förra seklets viktigaste politiska tänkare, hade det varit en bekräftelse på det han alltid hade sagt och alltid vetat. Begreppen vän och fiende är politikens grundkategorier. Och politikens skiljande mellan vänner och fiender är något mycket konkret och kan innebära våld.

Carl Schmitts verk, som har fått alltmer uppmärksamhet under senare år, ingår i en tradition som inte har förlorat sin relevans, nämligen det ordningsteoretiska tänkande för vilket just upprätthållande av ordning är politikens grundkategori. Under efterkrigstiden har detta hamnat i bakgrunden, i synnerhet inom samhällsvetenskaperna, som i staten sett en fördelningslåda ur vilken "resurser" delas ut till medborgare och organisationer. Men ordning är rimligen viktigare än omfördelning för varje politiskt samfund. Inte alla samhällen ägnar sig särskilt mycket åt omfördelning av resurser mellan olika samhällsmedlemmar, men alla samhällen måste komma till rätta med det konkreta problemet att upprätthålla ordning. Det kan röra sig om att avvikare stöts ut ur den skyddande gemenskapen, att en institutionaliserad hämndrätt gör priset för våld alltför högt eller att en stat upprätthåller ett monopol på fysiskt våld. Ordningen måste ses som något grundläggande för politiken och samhället – detta är något som genom utvecklingen efter den 11 september 2001 har blivit allt tydligare.

Med en dåres envishet, och kanske med mest pregnans i den skarpt polemiska *Der Begriff des Politischen* (1927), höll Schmitt fast vid att det specifikt politiska är just att "vän" och "fiende" särskiljs. För honom hade Göteborgskravallerna varit ett tecken på att staten inte klarade av detta: man hade först försökt att genom diskussionsklubbar få statens fiender att avhålla sig från våld, men när fienden verkligen framträdde som fiende kunde man inte upprätthålla ordningen. Enligt Schmitt var statens främsta uppgift just att identifiera statens fiende och bekämpa den. Och eftersom inte var och en kan fatta det beslutet, då detta skulle leda till inbördeskrig, måste det finnas en högsta instans som avgör frågan och som också i nödfall möter fienden med våld. På den punkten polemiserar Schmitt mot den "pluralistiska" statsteori som vill se staten som bara en organisation bland

Maktens kärna. Carl Schmitt hävdade att makten i ett samhälle finns hos den som råder över undantagstillståndet.
Foto: Matthias Kulka/Corbis/Scanpix

andra. I motsättning till pluralister som G.D.H. Cole och Harold Laski hävdade Schmitt att då den inre ordningen utmanas av olika konkurrerande intressen, måste staten visa sin överhöghet och garantera ordning.

Det var helt i Schmitts anda när den västtyska författningsdomstolen under efterkrigstiden förbjöd nazist- och kommunistpartierna med hänvisning till att partiernas mål inte var förenliga med den frihetliga konstitutionen. Fiendebestämningar sker också i dag, även om staten inte nödvändigtvis väljer att förbjuda vänster- eller högerextremistiska organisationer. Varje kravallsituation innebär ett sådant beslut. Men det viktiga är att tanken om fiendebestämningen som politikens grund inte behöver betyda att fiendebestämningar måste ske dagligdags. Tvärtom ligger en stor del av Schmitts originalitet i att han vill synliggöra det osynliga och ovanliga i stället för normalfallet. I *Politische Theologie* från 1922 skriver han: "Souverän ist, wer über den Ausnahmezustand entscheidet" ("Suverän är den som bestämmer över undantagstillståndet"). Det som ligger till grund för en politisk ordning är alltså inte hur den fungerar till vardags, utan det avvikande. Den som bestämmer över undantagstillståndet, det vill säga avgör när de vanliga förhållandena inte längre råder, är den som har den högsta makten i staten, den som är suverän. Alltså kan ett maktförhållande bara förstås om man lyckas avgöra vem som i egenskap av sista instans kan kullkasta den vanliga ordningen.

Detta är ett fruktbart sätt att förstå politik, inte bara i stater där hotet om statskupp ligger mycket nära, såsom i Turkiet där valda församlingar måste hålla sig inom de repressivt antireligiösa gränser som krigsmakten upprätthåller, utan även i andra system. Men det är talande att statsvetarstudenter inte får lära sig något om undantagstillståndet i det svenska politiska systemet – och inte heller om den starka ställning som regeringsformen ger regeringschefen. Inriktningen på krissituationen är ovanlig men uppslagsrik för att förstå politik. Det är en av Schmitts största förtjänster att han har klargjort detta perspektiv. Visserligen menar han att tanken om undantagstillståndet som grund för suveränitet egentligen redan finns i den statsteoretiska traditionen. Schmitt påpekar att den förste suveränitetsteoretikern, Jean Bodin, sade att fursten får bryta sina löften "si la nécessité est urgente". Men det originella hos Schmitt ligger alltså i hög grad i att han utarbetar en teori om att det avgörande för området "politik" inte är det synliga, utan den makt som inträder och upphäver den rådande ordningen och förklarar vem som är fiende till staten.

DET ÄR I MÖTET med ett normativt förhållningssätt, alltså ett ställningstagande om hur politiska och rättsliga frågor bör vara beskaffade, som Schmitts teori blir problematisk. Schmitt menade nämligen att beslutet om huruvida undantagstillståndet var berättigat (om en krissituation verkligen påkallar exempelvis extraordinära befogenheter för statschefen eller inskränkningar i de medborgerliga rättigheterna) inte kunde härledas ur en norm. Det finns enligt Schmitt ingen logisk automatik som kan avgöra om undantagstillstånd bör utropas, och inte heller någon instans utanför suveränen själv som kan avgöra när en återgång till ordningen bör ske.

Schmitt menar alltså att det inte är normer som avgör sådant, utan ett konkret beslut fattat av en konkret makthavare. Och det betyder att politiken och rätten har en godtycklig kärna: beslutet härleds inte logiskt ur konstitutionen, utan konstitutionens upprätthållande grundar sig i beslut. Det här är en tanke som inbjuder till förvrängningar, perverterade tillämpningar och försvar för den sorts godtycke som inte kan finnas i en verklig rättsstat. Att den uppfattas på det sättet är nu inte så märkligt, eftersom Schmitt själv med all önskvärd tydlighet visade att sådana slutsatser kunde dras.

Som den tyske statsvetaren Paul Noack uttryckt det, var Carl Schmitt under Weimarrepubliken "en stjärna på Berlins nationalrevolutionära scen", en företrädare för den heterogena radikala strömning som ibland har kallats den konservativa revolutionen. I sin kritik av den orättfärdiga Versaillesfreden gick han långt utöver gränserna för det rimliga, och i arbetet med att bryta ned den ohållbara Weimarrepubliken var han själv mycket aktiv. Visserligen har det hävdats att Schmitt med *Legalität und Legitimität* (1932) i förtäckta ordalag pläderade för en militärdiktatur som skulle förbjuda de nationalsocialistiska och kommunistiska partierna och upprätta ordning, men när nationalsocialisterna kom till makten, ställde sig Schmitt bakom det nya partityranniet. Och efter "de långa knivarnas natt" den 30 juni 1934, då Hitler lät avrätta inte bara den vänsteropposi-

tion inom partiet som krävde en "andra" revolution i socialistisk riktning, utan också konservativa oppositionella utanför partiet, försvarade Schmitt morden i en beryktad artikel med den talande titeln "Der Führer schützt das Recht". Här använde Schmitt insikten om det nödvändiga i statens vän–fiendebestämning för att försöka förvandla Hitlers kupp mot rivalerna till något rättsenligt. De rättsvidriga morden betraktades som rättskipning: "Der wahre Führer ist immer auch Richter" ("Den sanne ledaren är alltid också domare"). Eftersom Hitler var suverän, var hans handling, hur litet den än liknade något lagligt, med nödvändighet rättslig och i enlighet med rätten. Resonemanget kan väl i sin brutalitet knappast kallas ens sofistiskt, men det visar tydligt hur Schmitts tanke om det grundläggande i undantagstillståndet kunde missbrukas.

Samtidigt kunde Schmitt inte alltid utifrån sina egna utgångspunkter motivera sin kritik mot tyranni eller orättfärdig repression. Efter några års kometkarriär i den nationalsocialistiska staten utmanövrerades han av kritiker inom SS, vilka menade att Schmitts antisemitism inte var äkta, då han tidigare hade haft judiska vänner och tillägnat en judisk vän sitt stora verk *Verfassungslehre* (1928). Vidare hävdades att hans statscentrerade tänkande var ägnat att undergräva partiets anspråk på absolut överhöghet. År 1938, när han var ute i kylan, gav han så ut en tät liten bok om Thomas Hobbes. Det finns skäl att läsa den kremlologiskt, esoteriskt, och söka efter det som antyds snarare än det som sägs. Detta var åtminstone delvis Schmitts egen metod: i *Der Begriff des Politischen* säger han att varje begrepp har en polemisk innebörd, den är ett konkret ställningstagande i en samtida debatt eller politisk kamp. Medeltidshistorikern Otto Brunner, som själv hade inspirerats av Schmitt, sade i sin berömda *Land und Herrschaft* att varje studium av det politiska tänkandets historia utan koppling till de konkreta strider som det ingick i är "litteraturhistoria". Sociologen Carl-Göran Heidegren har för övrigt i boken *Antropologi, samhällsteori och politik* påpekat att denna metod blev inflytelserik under efterkrigstiden genom Quentin Skinner: ett politiskt verk tänks alltså bara kunna förstås som en polemik mot en konkret motståndare.

SÅDANA ANTYDNINGAR finns alltså i Schmitts *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes*. Han framhåller Hobbes starka avståndstagande från retroaktiva lagar och straff som inte har stöd i gällande rätt, vilket kan förstås som kritik mot det godtyckets herravälde som hade upprättats under Hitler. Schmitt nämner inte heller nationalsocialismen eller Hitler en enda gång – en anmärkningsvärd tystnad i en politisk bok publicerad 1938. Å andra sidan tycks han, som juristen David Dyzenhaus har visat, sakna principiella ställningstaganden som ger stöd åt den diktaturkritik han i Hobbesboken tycks viska fram. Detta problem leder in i det kanske allra mest intressanta med Schmitts lära, hans hemlighet, det tomrum som han försöker dölja.

Det finns nämligen en anmärkningsvärd otydlighet hos Schmitt: läsaren blir aldrig riktigt klar över hans utgångspunkter. Så försöker Schmitt framställa sin egen förståelse av politiken som någonting icke-normativt, något som inte har att göra med åsikter om rätt eller fel. Han avgränsar politiken från andra samhällssfärer. Politik är inte ekonomi, eftersom ekonomin särskiljer mellan lönsamt och olönsamt. Politik är inte vetenskap, eftersom denna skiljer mellan sant och falskt. Politik är inte estetik: denna skiljer ju mellan skönt och oskönt. Och politiken är inte heller moral, eftersom beslutet om huruvida någon är vän eller fiende inte nödvändigtvis behöver utgå från om denne är omoralisk eller inte. Men här sker en märklig glidning. Schmitt visar tydligt sina egna sympatier: det är på något sätt viktigt att den politiska distinktionen vän–fiende inte görs på grundval av någon av dessa andra distinktioner.

Försöket att rättfärdiga något med hänvisning till "mänskligheten" kan leda till att den egna fienden behandlas som något icke-mänskligt.

När vän–fiende-bestämningen tillåts sammanfalla med den moraliska distinktionen, blir nämligen fienden inte bara fiende, utan också demoniserad. Motståndaren blir av nödvändighet ondskefull. Schmitt argumenterar övertygande för att detta perspektiv lätt kan leda till än grymmare politiska konflikter. I sitt sammanhang är det en mer eller mindre direkt polemik mot segrarmakternas försök att behandla Tyskland inte bara som en besegrad fiende, utan som en kriminell makt som måste bestraffas – ett tema som ekade i tidens nationalrevolutionära debatt. Men frågan är vad beslutet om att behandla någon som vän eller fiende skall grunda sig i, om det nu under inga omständigheter skall sammanfalla med exempelvis det ekonomiska beslutet om vem som är ens ekonomiske konkurrent. Här är Schmitt otydlig, grumlig, till och med hemlighetsfull.

Den unge tysk-judiske politiske filosofen Leo Strauss, vars hela senare verk kan ses som ett försök att läsa ut de hemliga lärorna ur det politiska tänkandets historia, var uppmärksam på denna tystnad. Han formulerade en kritik i en recension, vars skarpsyn fick Schmitt att utverka ett stipendium för författaren, vilket förde denne till USA, bort från den ominösa utvecklingen i hemlandet. Vad Strauss funnit var en normativ kärna hos Schmitt, en önskan att det "politiska" inte skall grunda sig i något så futtigt som ekonomiska intressen som hanterar sina konflikter med fredliga medel, alltså genom att låta fienden svälta ihjäl, eller en mänsklighetsideologi som framställer motståndaren som en icke-människa. Denna kärna vill Schmitt immunisera mot kritik genom att framställa den som ett rent faktum. Vän–fiende-bestämningen har, heter det i ett föredrag som låg till grund för *Der Begriff des Politischen*, "keinen normativen, sondern nur einen existentiellen Sinn" ("ingen normativ, utan bara en existentiell mening"). Samtidigt som Schmitt säger att ingen norm kan rättfärdiga dödande, talar han ändå om krigets nödvändighet. Här är "existentiell" uppenbart endast en irrationalistisk eufemism som döljer ett normativt antagande, men som genom att kallas för något annat och betecknas som oundvikligt skall framstå som något som inte kan ifrågasättas.

Det var just denna kritik som han själv effektivt och övertygande hade framfört mot liberalismen: att den grundade sig i en skenbar neutralitet som kamouflerade problematiska ställningstaganden och intressen. Schmitts stora bidrag är insikten att makten över undantagstillståndet och vän–fiende-bestämningen är grundläggande i politiken, men han drog sig undan uppgiften att klargöra hur dessa nödvändiga företeelser skall kunna rättfärdigas. Om detta "existentiella" (som skall kunna rättfärdiga en politisk kamp på liv och död) är ett upplevt hot mot den egna existensen, måste det kunna klargöras vad som verkligen är ett sådant hot. Men Schmitt var alltför fientligt inställd till försöket att reducera rätten och politiken till en samling logiska relationer för att föra fram något principiellt kriterium som kunde avgöra om en fiendebestämning var berättigad. Även här såg han godtycke.

ÄNDÅ FINNS DET STYRKA och insikt i hans polemik mot försöken att göra det politiska helt avhängigt av ekonomi eller vissa former av moral. Schmitts kritik, vars egna utgångspunkter aldrig riktigt klargörs, letar efter de punkter där sådana praktiska eller teoretiska beslut slår över i det omänskliga. Den som förklarar sig kämpa för "mänskligheten" kämpar med nödvändighet mot mänsklighetens fiender och därför mot en sorts icke-människor. Därför finns det också i humanitära argument en märklig dubbelhet som kan användas för att rättfärdiga någonting antihumanitärt. I en lakonisk fotnot citerar Schmitt den store 1600-talstänkaren Samuel Pufendorf, som hävdade att vissa folk skulle ses som rättslösa av naturen då de åt människokött. Schmitts kommentar lyder: "Nordamerikas indianer utrotades då verkligen. Med tilltagande civilisation och stigande moral räcker kanske också mer harmlösa saker för att bli förklarad fredlös på det sättet; kanske räcker det en dag till och med att ett folk inte kan betala sina skulder."

Även bortom den polemiska udd som riktas mot den västliga kapitalismen och de groteska skadestånd som segrarmakterna avkrävde Tyskland finns en viktig principiell insikt: försöket att rättfärdiga något med hänvisning till "mänskligheten" kan leda till att den egna fienden behandlas som något icke-mänskligt. Exakt detta gjorde Robespierre, Stalins statsåklagare och – med andra fraser – den nationalsocialism som Schmitt själv sålde sig till.

Samma grund för ställningstagandet återkommer hos Schmitt på 60-talet då han i sin bok om partisanens teori, *Theorie des Partisanen*, talar om Haagkonventionen som ett uttryck för ett humanitärt sinnelag som förtjänade beundran. Han vill visa hur den klassiska militära respekten för fienden var beroende av den tydliga skillnaden mellan kombattanter och icke-kombattanter. Därför blev också tendensen att behandla partisaner som kriminellt patrask starkare, ju mer det fanns vilja att behandla de uniformerade motståndarna och den vapenlösa civilbefolkningen respektfullt.

DETTA ÄR EN nattsida hos Schmitt, något som blir synligt först när man ser vän–fiende-bestämningen såsom grundläggande i politiken. Därför är Schmitts lära inte bara fruktbar för förståelsen av praktiska politiska beslut, utan också för förståelsen av det psykiska behovet av att bestämma vem som tillhör de egna och vem som tillhör de andra. Den insikten bör leda till en principiell diskussion om vad som är rättfärdigt i behandlingen av den egna fienden. Mot förhållandena på Guantánamobasen hade Schmitt nog utifrån sina egna utgångspunkter haft litet att invända – utom att USA med sina anspråk på att vara en rättsstat ägnar sig åt hyckleri. Men tar vi Schmitts insikt på allvar, måste vi också ge andra svar än han själv på frågan om hur man har rätt att behandla sin fiende. ■

Förenta nationerna är ingen moralisk makt

RESEARCH/ FN. Huvuduppgiften är att upprätthålla internationell fred och säkerhet, men Kofi Annan erkänner nu öppet att FN har en design som gör organisationen kraftlös. Medlemsstaternas egoism hindrar dock ett genomförande av radikala reformer.

DAVID RIEFF
Författare och journalist
Översättning: Lennart Simonsson

Artikeln publiceras i samarbete med den brittiska tidskriften *Prospect*.
© 2003 David Rieff

DEN BILBOMB SOM totalförstörde FN-högkvarteret i Bagdad den 19 augusti 2003 har varit lika skakande för FN som den 11 september var för de flesta amerikaner. Ingen som bevittnade den våg av känslor som vällde fram i New York eller Genève kan betvivla det. Sorgen och upprördheten som mordet på FN:s generalsekreterare Kofi Annans särskilda sändebud Sergio Vieira de Mello och 21 av hans kolleger har orsakat, har en djupare grund än att de flesta FN-anställda anser sig tillhöra en sorts storfamilj. Ännu viktigare är att de anser sig arbeta inte endast för en institution (som människor brukar göra på Världsbanken eller Internationella valutafonden, IMF) utan för en god sak. Många FN-tjänstemän säger utan antydan till ironi att de tjänar mänskligheten.

Det är lätt för en utomstående att vara cynisk när det gäller FN. Kalla krigets slut och utgången av Kuwaitkriget väckte stora förhoppningar på organisationen. De släcktes emellertid omgående av tre katastrofala fredsuppdrag i Somalia (1993), Rwanda (1994) och Bosnien (1992–1995). FN hade många framgångsrika fredsbevarande insatser bakom sig, men Bosnien innebar ett tydligt avslöjande av de moraliska begränsningarna i den fredsbevarande andan. FN-tjänstemän vägrade acceptera att de hade en förpliktelse att ta den bosniska sidans parti – det vill säga offrens parti – mot Milosevicregeringen i Belgrad och dess bosnienserbiska ställföreträdare. Tvärtom intog de den mest långtgående neutralitet, och vidhöll att det var vad säkerhetsrådets mandat krävde.

Det var ett häpnadsväckande ställningstagande för en organisation som fortsatte att hävda att den var moraliskt överlägsen de regeringar den tjänade. Senare medgav faktiskt FN sitt misstag, men det var för sent för den kvarts miljon bosnier som dog under konflikten. I sin självrannsakande rapport om Srebrenicamassakern 1995 drog man slutsatsen att det "inom FN hade rått en genomgående ambivalens beträffande rätten att använda våld i fredens tjänst" och "en institutionell opartiskhetsideologi även inför planerat folkmord".

RWANDA 1994 var ännu värre. Chefen för FN-styrkan i Rwanda, Romeo Dallaire, varnade månaderna innan folkmordet inleddes FN-tjänstemän i New York (inte minst Kofi Annan, som då var chef för avdelningen för fredsbevarande insatser) för den hutudominerade regeringens planer på att massakrera tutsiminoriteten. Dallaire anhöll om tillstånd att ingripa. Men New York vägrade och förklarade att hans uppdrag enbart var att stödja fredsavtalet som slutits mellan Rwandas regering och tutsigerillan. Dallaire fick en skarp tillrättavisning och budskapet att tillslag mot vapenförråden "skulle uppfattas som fientliga av Rwandas regering". I själva verket var FN, som fortfarande plågades av den misslyckade fredsbevarande insatsen i Somalia, först och främst inriktat på att överleva som institution. Som Iqbal Riza, Annans kabinettschef, sade: "Vi kunde inte riskera ännu ett Somalia ... vi ville inte låta fredsinsatsen i Rwanda kollapsa." En FN-utredning om den egna insatsen tecknade en bild av "ett misslyckat svar på tidiga varningar".

Många FN-tjänstemän säger utan antydan till ironi att de tjänar mänskligheten.

Trots dessa FN-rapporter om katastroferna i Bosnien och Rwanda försökte FN-tjänstemän att lägga över ansvaret för världsorganisationens skamliga uppträdande på medlemsstaterna, främst säkerhetsrådets ständiga medlemmar med vetorätt: Storbritannien, Frankrike, Ryssland, Kina och USA. I rättvisans namn är detta ett normalt beteende i internationella sammanhang. Precis som FN tar åt sig äran för framgångsrika fredsbevarande eller nationsuppbyggande insatser, och skyller misslyckanden på dåligt genomtänkta mandat som medlemsstaterna tvingat på organisationen, brukar stormakterna ofta lägga skulden för sina misslyckanden på FN. USA gjorde det när den egna insatsen ledde till ett oväntat bakslag i Somalia.

Men denna institutionella kultur av att vara skuldfri är så djupt förhärskande i FN att även generalsekreteraren Kofi Annan, efter Srebrenicamassakern i ett tal till trupper som skulle avlösas i Unprofor, FN:s fredsbevarande insats i Bosnien, kunde säga att de hade skött sig förtjänstfullt. Vad han menade var att de utifrån det usla, omöjliga mandat som säkerhetsrådet givit dem gjort så gott de kunnat.

FN-TJÄNSTEMÄN SOM FÅR kritik brukar hävda att de inte har någon egentlig autonomi, samtidigt som de reser stora moraliska anspråk å institutionens vägnar. Dessa anspråk på moralisk auktoritet, och den trovärdighet som de fortfarande åtnjuter runt om i världen bland både regeringar och allmänhet, är det som gör FN till en central, snarare än underordnad institution. Men frågan är om dessa anspråk fortfarande kan tas på allvar.

Att FN fortsätter att utöva ett starkt inflytande råder det inget tvivel om. I annat fall skulle debatten om huruvida USA bör återföra Irakinsatsen till FN, i syfte att ge ockupationen legitimitet, inte vara så intensiv. Men är det verkligen förnuftigt att sätta sådan tilltro till FN? Denna obehagliga fråga tas sällan upp av dem som vill FN väl. (Det förhåller sig annorlunda med dem som vill skada organisationen, inte minst inom Bushadministrationen, och i synnerhet på försvarsdepartementet.)

I en essä nyligen i tidskriften *Foreign Affairs* pläderade indiern Shashi Tharoor, som tillhör hjärntrusten kring Annan, vältaligt för behovet av att USA åter ställer sig bakom principen om multilateralism i internationella frågor i allmänhet, och FN i synnerhet. Tharoor tog upp frågan om FN som både scen och aktör. Det råder inget tvivel om dess karaktär av scen. I världsorganisationen "talar staterna om sina skillnader och likheter". Men när Tharoor talar om aktör är det i den teatrala betydelsen – någon som spelar enligt ett manus som någon annan skrivit – och inte i bemärkelsen någon som har förmåga att agera på egen hand. "FN är aktören som tillämpar politiken som beslutats på dess scen, synder ... begångna av enskilda regeringar skylls rutinmässigt på organisationen."

Med en metafor som myntades av en tidigare generalsekreterare, Dag Hammarskjöld, beskriver Tharoor FN som "en Santa Maria som kämpar sig fram genom stormar och okända hav till den nya världen, bara för att finna att människorna på stranden skyller stormarna på fartyget". Denna syn är häpnadsväckande självberömmande. Notera logiken i argumentet: om FN inte kan

göra fel, måste det få stöd, om inte annat utifrån "någonting är bättre än ingenting"-principen.

DET FINNS MÅNGA skäl att stödja FN, men det faktum att organisationen finns är inte ett av dem. Samma sak kunde trots allt ha sagts om Nationernas förbund på 1920- eller 1930-talet: "Det är det enda förbund vi har." Tidningen *Guardian* återpublicerade nyligen en ledare som trycktes första gången den 27 augusti 1928 vid undertecknandet av Briand-Kelloggpakten, som avsåg att "olagligförklara" krig. "Vem som helst kan peka på förbundets svagheter, beskriva dess misslyckanden, analysera dess ofullkomligheter, men den människa som inte ser att inrättandet av förbundet har givit människans förhoppningar om fred och ädlare ambitioner en ny grund är blind när det kommer till mänskliga institutioners utveckling", skrev ledarskribenten.

Avsikten är här inte att hävda att FN är ett lika stort misslyckande som NF eller att förneka dess många betydande framgångar, framför allt i de hjältemodiga och inte särskilt uppmärksammade ansträngningarna att minska de fattigas lidande. Det var det som de Mello, som huvudsakligen tjänstgjorde inom FN:s flyktingkommissariat (UNHCR), ägnade merparten av sin tid åt under karriären. Den enorma mängd frågor som FN sysslar med genom sina fackorgan – WHO, Unicef, UNDP – motbevisar allt tal om att det skulle sakna betydelse. FN:s humanitära organisationer kritiseras ofta för att vara ineffektiva och korrumperade, men de förblir den sista räddningsplankan för flyktingar, barnsoldater och för otaliga människor i de fattiga delarna av världen, framför allt i Afrika söder om Sahara.

Men FN skapades inte för att vara en gigantisk maskin för att avhjälpa nöd, även om mänskliga rättigheter, rättvisa, högre levnadstandard och mänsklig värdighet nämns i dess stadgar. Organisationen grundades först och främst som en institution för fred och säkerhet, för att som stadgarna säger, "rädda kommande generationer från krigets gissel" och för att "upprätthålla internationell fred och säkerhet". Om FN:s misslyckade fredsbevarande insatser på 1990-talet antyder något om organisationens framtid, om FN saknar förmåga till självständigt agerande när det gäller fred och säkerhet, och om organisationen endast kan bli en enorm diplomatisk pratstuga och en enorm hjälp- och utvecklingsinstitution, då är argumenten för dess avskaffande ännu starkare än vad som hittills framförts av FN:s kritiker. Det kanske inte blir så. Kriget i Irak har visat den amerikanska unilateralismens gränser lika tydligt som det har visat att USA:s militära makt saknar motstycke. Och att "städa upp" efter den nya typen av amerikanska invasioner – Kosovo, Afghanistan och Irak – kan erbjuda FN rollen som den amerikanska maktens kolonialkontor. Det är fortfarande oklart om FN kommer att erbjudas en sådan roll och om den kommer att accepteras. Vad som står klart är att det inte räcker med att vara fylld av goda avsikter. Om FN är värt att ta i försvar, är det på grund av vad det uträttar, inte för någon strålande framtid som det kan föra oss till. Efter kommunismens framfart borde vi vara vaccinerade mot lysande framtidsvisioner. Och exemplet Nationernas förbund och de ideal det sades stå för borde tjäna som ett varnande exempel för dem som på allvar och inte bara känslomässigt funderar över FN:s roll.

FN:S TILLSKYNDARE brukar säga att om världsorganisationen inte fanns, skulle den behöva uppfinnas på nytt. Tveklöst är det sant. Behovet av multilaterala lösningar på internationella problem uppstod inte med FN:s tillkomst 1945, och de kommer inte heller att upphöra om organisationen slutligen avlöses av något annat. Men FN är en institution med en särskild historia och en grupp bestämda underliggande principer. Det är en mellanstatlig institution, med andra ord en organisation som består av – och med ett sekretariat som är ansvarigt inför – världens stater, och inte världens folk.

Om FN är värt att ta i försvar, är det på grund av vad det uträttar, inte för någon strålande framtid som det kan föra oss till.

Trots Kofi Annans försök att ifrågasätta den tolkning av suveränitet, som säger att stater är fria att göra vad de vill inom sina egna gränser, förblir staternas suveränitet grundvalen för FN:s existens. Det är detta som har gjort det så svårt att komma bortom den retoriska uppslutningen bakom mänskliga rättigheter, ett kännemärke för Annans mandatperiod. Och det är kanske anledningen till att FN inte kan leva upp till de förväntningar som världens folk ställer.

När det gäller anspråken på moraliskt ledarskap förblir FN i många stycken en skapelse av tidsperioden precis efter andra världskriget då det kom till. Som Stephen Schlesinger visar i sin nya, fascinerande bok *Act of Creation* förhandlades FN-stadgan fram mellan grundarstaterna under 1944 och 1945. Det är rimligt att anta att en annan "världsorganisation" skulle kunna skapas, som är bättre rustad att hantera en värld som förändrats bortom igenkännlighet sedan 1945. Att säga att en institution har gjort sitt är inte detsamma som att säga att den är värdelös. FN övervakade med stor intelligens och engagemang upplösningen av Europas koloniala imperier, men det utesluter inte att organisationen i en era av avkolonisering inte är anpassad för 2000-talet med skurkstater, massförstörelsevapen, internationella terrornätverk och en global supermakt som gärna griper in.

Att som William Shawcross i sin bok om FN:s fredsbevarande insatser, *Deliver Us From Evil*, hävda att Kofi Annan hade "ansvar för världens moraliska ledning" är befängt lismande. Det hindrar dem inom och utanför FN från att på allvar fundera över organisationens framtid. Annan har haft en lång, framstående karriär inom FN-byråkratin. Han gick in i den som ung man och har arbetat i FN i hela sitt vuxna liv, med undantag för en kort period som regeringsmedlem i sitt hemland Ghana.

Men han är politiker, en maktens man, inte den kombination av Dalai Lama och påven Johannes XXIII som hans beundrare ofta gör honom till. Den inställsamma mediebevakningen av Annan, åtminstone utanför USA, bidrar sannolikt till att dölja det faktum att han är den ende världslige ledare vars uppdrag lika mycket gäller världens fattiga och maktlösa som dess mäktiga. När en brittisk premiärminister eller amerikansk president vaknar upp är de inte inställda på att ägna merparten av sin dag åt flyktingproblem i nordöstra Kongo eller miljöförstöring i Malackasundet. För Annan gäller motsatsen; dessa frågor är kärnan i hans arbete. Men världsorganisationen är inte någon moralisk bastion, vilket FN-bedömare framhållit praktiskt taget sedan dess tillkomst. Annan är chef för ett sekretariat i en mellanstatlig organisation, en organisation vars stadga säger nästan ingenting om generalsekreterarens egentliga makt eller uppgifter.

Annan, som hade varit biträdande generalsekreterare med ansvar för fredsbevarande insatser, hade gjort intryck på den amerikanska regeringen genom att vara beredd att samverka efter deras (senfärdiga) beslut att ingripa på Balkan. Men fastän det finns många belägg för att Annan varit en effektiv ämbetsman, har han verkligen inte gett prov på något särskilt moraliskt ledarskap. Många, däribland jag själv, kritiserade honom för att han inte avgick efter bakslagen för de fredsbesvarande insatserna i Bosnien och Rwanda, som ju Annan hade ansvar för. Utåt föreföll han vara en hygglig, intelligent och verserad man, men inte som någon som skulle ta strid, vare sig politiskt eller moraliskt.

En av överraskningarna under Annans ämbetsperiod, som inleddes 1997, är att denne man, den förste FN-tjänsteman som utsetts till generalsekreterare, visat sig vara mer beredd att sticka ut hakan i politiska frågor än vad hans kritiker anade. Därmed inte sagt att han har trotsat USA. När han väl hade utnämnts var Annans främsta prioritet att återupprätta relationerna med Washington och förmå den amerikanska regeringen att betala sina stora skulder till FN. Strax efter den 11 september desarmerade Bushadministrationen skuldkrisen genom att överföra 582 miljoner dollar, fast FN hävdar att USA fortfarande är skyldig en miljard dollar. För att vara effektivt är FN beroende av både amerikanskt deltagande och amerikanska ekonomiska bidrag, något Annan och hans rådgivare insåg redan från början. Att han lyckats förbättra relationerna med Förenta staterna är en oerhörd diplomatisk framgång.

ERFARENHETEN FRÅN Nationernas förbund – där USA aldrig gick med – har spelat en viktig roll i Annans kalkyl. Oavsett vad han kan ha tänkt om olika inslag i amerikansk politik och hur mycket han för egen del hade önskat något annat (ett exempel på hur Annan, om än i det tysta, utmanade Washington är då han i mitten av 1990-talet uppmanade USA att häva Iraksanktionerna), förblev Annan trogen sin inledande analys av läget för FN: Med amerikanerna kunde världsorganisationen uppnå många av sina målsättningar. Utan USA skulle den famla omkring.

Annan hade mycket högt ställda mål. År 2000 bjöd han in till det så kallade millennietoppmötet, som inte bara avsåg att staka ut FN:s kurs under de närmaste decennierna, utan även sätta upp ambitiösa mål för fattigdomsbekämpning, miljö, utbildning samt fred och säkerhet. Mötet var omstritt. Många FN-tjänstemän sade i förtroende att de ansåg att organisationen redan hade stått värd för alltför många konferenser och att klyftan mellan de framlagda målsättningarna och medlemsstaternas verkliga vilja att uppfylla sina åtaganden helt enkelt var för stor. Men Annan framhärdade. Toppmötet genomfördes – det största i FN:s historia – och målen stakades ut. (De skeptiska tjänstemännen kommer nästan säkert att få rätt, åtminstone när det gäller hjälp till utveckling, där få rika länder kommer att uppnå sina mål.)

För att uppnå ens en formell framgång för millenniemålen var Annan tvungen att försäkra sig om

stöd från USA på ett sätt som ingen av hans företrädare lyckats med. Logiken var enkel. Som Tharoor uttrycker det i *Foreign Affairs*, vändes en nedsättande bild, som myntades av den amerikanske neokonservative Charles Krauthammer, upp och ned på ett fyndigt sätt: "Om internationella institutioner fungerar som repen som håller Gulliver fastbunden, kommer Gulliver att ha stort intresse av att skära av repen och slita sig fri. Men om dessa institutioner utgör en farkost som är tillräckligt stark för att Gulliver skall kunna färdas i den och lilleputtarna gladeligen hjälper honom att bemanna bryggan och hissa storseglet eftersom de vill resa till samma mål, då är det osannolikt att Gulliver kommer att hoppa av fartyget och försöka simma på egen hand."

BILDEN ÄR OLYCKLIGT VALD; vad delegationerna från FN:s 189 övriga medlemsstater anser om att kallas lilleputtar kan man bara ana. Men i förtroende brukar både aktiva och tidigare FN-tjänstemän dra samma slutsats som Tharoor, hur mycket de än knorrar om USA. Annan skulle ha varit oerhört oansvarig mot både FN som institution och sin egen roll som politisk ledare om han hade försökt dra upp en strategi för global styrning, som inte satte USA i centrum. I den bemärkelsen liknar Annans position rätt mycket Tony Blairs. Precis som Annan anses Blair mena att Förenta staterna på gott eller ont är den enda makt som inom överskådlig framtid kan bestämma den globala dagordningen. Om Förenta staterna vägrar att agera kommer mycket lite att ske i fråga om de mänskliga rättigheterna eller de höga mål som FN:s millennietoppmöte enades om. Det finns uppenbara brister i detta argument. Exempelvis utgår det från att USA och FN, eller den amerikanska och brittiska regeringen för den delen, verkligen har samma mål. Vad händer om Gulliver vill segla åt ett håll och lilleputtarna åt ett annat? Eller om lilleputtarna, hur små de än må vara, inte "vill hjälpa honom att bemanna bryggan", särskilt inte om bryggan i fråga råkar heta Irak?

FN-tjänstemän uttrycker åtminstone privat sin bestörtning inför de krav som många amerikanska politiker och kommentatorer framför om att USA skall beviljas särskilda privilegier i FN. Den hållningen brukar belysas genom Washingtons årliga krav i säkerhetsrådet – som hittills motvilligt accepterats – att amerikansk personal som tjänstgör i länder som erkänt Internationella brottsmålsdomstolen (ICC) skall åtnjuta åtalsfrihet. Makt innebär inte rätt, protesterar kritikerna av FN:s Gulliverstrategi, och lyfter fram Irak som exempel på att ett desperat FN, som är angeläget att inte stöta bort amerikanerna, börjar bli alltför undfallande. Hur kan man annars förklara att säkerhetsrådet, trots att de flesta av FN:s medlemsstater motsatte sig kriget och Annan själv vid upprepade tillfällen sade att det var olagligt, så snart kriget hade upphört visade sig mer än villigt att anta en resolution som erkände de amerikanska och brittiska ockupationsstyrkorna efter kriget och som bemyndigade världsorganisationen att skicka en särskild representant till Irak? Det speciella sändebudet var Sergio Vieira de Mello.

Draghjälp eller beroende? Det är inte säkert att Gulliver (USA) drar lilleputtarna (FN:s 189 övriga medlemsstater) i den riktning de önskar.

Illustration: Mary Evans Picture Library

AV MÅNGA ANLEDNINGAR ville de Mello inte ta sig an uppdraget. Han hade nyligen utsetts till FN-kommissarie för mänskliga rättigheter i Genève. de Mello var en ambitiös man med gott självförtroende, en imponerande intelligens, stort mod och påtaglig utstrålning. Han nämndes ofta som en framtida generalsekreterare. Tidigare hade han aldrig vägrat något uppdrag, framför allt aldrig från sin gamle vän Kofi Annan. Han hade lämnat UNHCR för att arbeta som FN:s representant i Sarajevo 1994. Han hade lämnat posten som chef för FN-organet för samordning av humanitära frågor (OCHA) för att en tid leda FN-myndigheten i Kosovo efter den serbiska reträtten. Senare skulle han också tjänstgöra som chef för övergångsadministrationen för det nyligen befriade Östtimor (i praktiken var han regeringschef).

Men han ville inte resa till Bagdad, och gick bara med på att inneha uppdraget under en fyra månadersperiod, utan möjlighet till förlängning. När han mördades återstod mindre än två veckor av tjänstgöringstiden. Före avresan till Bagdad klagade han över att han knappast hade någon makt, att mandatet var oklart och att det fanns en stor risk att FN blev syndabock för de amerikanska ockupationsmyndigheternas misslyckanden. Väl på plats satte han igång att arbeta hårt och lyckades nästan på egen hand göra det möjligt för den amerikanske civile administratören L. Paul Bremmer att sätta upp ett irakiskt regeringsråd. Men han gillade aldrig uppdraget. "Be för mig", sade han till en vän som var journalist strax innan han mördades.

de Mellos belägenhet var precis så som kritikerna av FN:s "håll oss på god fot med USA till varje pris" hade fruktat. Kanske hade Annan också fruktat det. Efter de Mellos död sade Annan offentligt att en framtida FN-medverkan skulle kräva ett mycket mer utförligt och tydligt mandat. Ändå föreföll det vara säkert att anta att generalsekreteraren inom en ganska kort tidsperiod skulle fösa tillbaka FN till rollen organisationen intagit under hans mandatperiod – den gode soldaten. FN-tjänstemän var plågsamt medvetna om att de skulle uträtta ett bättre arbete i ett efterkrigs-Irak än amerikanerna.

Uppbyggnad efter konflikter var ju när allt kommer omkring lika mycket FN:s specialitet som USA:s var att föra krig. Det fanns också etiska och institutionella påtryckningar att följa den amerikanska linjen, även om det riskerade att förvandla FN till ett kolonialt departement i ett nytt amerikanskt imperium – eller åtminstone få den framtoningen. Men ett sådant påstående, som tidigare mest förfäktats av extremvänstern, har fått en ny aktualitet efter terroristattacken som dödade de Mello och hans kolleger. Attackerna har visat att enligt terroristernas uppfattning, liksom bland deras anhängare i och utanför Irak, fanns mycket liten skillnad mellan USA och FN. Irak är delvis ett specialfall, eftersom åtminstone delar av den irakiska befolkningen alltid haft en ganska fientlig syn på FN på grund av dess roll att övervaka sanktionerna. Men det faktum att Annan i FN:s namn hade motsatt sig kriget (liksom han hade motsatt sig sanktionerna), att de Mello i synnerhet argumenterat emot det, ändrade inget. Och i ruinerna av högkvarteret i Bagdad försöker FN beräkna kostnaden för att behålla Gulliver ombord.

Vad bör göras när sorgeperioden för de Mello och de andra väl är över? Det finns två frågor: FN:s roll i Irak och FN:s framtid i ett vidare perspektiv. Irak är den enklare av de två. Sett i FN:s sekretariats perspektiv var det hot mot internationell fred och säkerhet, som USA:s misslyckande att skapa ordning och stabilitet i Irak de första månaderna efter krigsslutet skapat, så allvarligt att det var nödvändigt för FN att anta rollen. Frågan var om USA var villigt att ge FN tillräcklig autonomi så att det kunde få säkerhetsrådets godkännande för ett sådant uppdrag.

DEN DJUPARE KRISEN för FN som institution påverkas inte av de politiska förhandlingarnas utgång. Fast än Irak och mordet på de Mello ställde det hela i skarp relief, har krisen växt fram under mer än ett årtionde. Grunden för FN har alltid varit

hopp balanserat mot realpolitik. Efter det kalla krigets slut stärktes förhoppningarna åter, för att sedan släckas, först av misslyckandet för FN:s fredsbevarande insatser och senare av återkomsten av militär unilaterism från Kosovo till Irak.

Det finns tre möjliga vägar för FN, bortsett från upplösning. Den ena är att fortsätta som nu med den uppenbara risken att bli alltmer ovidkommande. Den andra är att FN blir en ganska tydlig medhjälpare till USA:s utrikespolitik. Den tredje är realistiska reformer. Plötsligt har alla dessa frågor om FN-reformer som i åratal diskuterats på tankesmedjor, universitetsseminarier, i rapporter beställda av FN eller vänligt sinnade regeringar, fått en brännande angelägenhet. Skall säkerhetsrådet expandera eller bli mindre? Skall antalet medlemmar med vetorätt öka eller minska? Hur kan man blåsa liv i det militära stabsutskottet eller generalförsamlingen?

Men hindren som stoppat reformer i det förflutna kvarstår, från medlemsstaternas självviska egenintresse (särskilt Storbritannien och Frankrike som klamrar sig fast vid sin vetorätt) till en mer allmän insikt om att ett utökat säkerhetsråd kommer att vara än mer oenigt i stället för mera enigt. Under dessa omständigheter verkar allvarligt menade reformer vara orealistiska och realistiska reformer förefaller inte vara allvarligt menade. Och det hela förvärras genom insikten att USA efter den 11 september avvisar inte bara FN, utan multilateralism generellt.

ÖVERRASKANDE NOG för många kritiker, också för mig, tycks Annan ha insett krisens allvar. På en presskonferens i FN-högkvarteret den 8 september 2003, som skulle handla om hans rapport om millenniedeklarationens tillämpning, överraskade Annan publiken med att säga att "händelser har skakat det internationella systemet. Jag är inte ens säker på att den samsyn och de visioner som millenniedeklarationen uttrycker fortfarande råder." Han sade att hela FN-systemet, från säkerhetsrådet och generalförsamlingen till det Ekonomiska och sociala rådet (ECOSOC) och förvaltarskapsrådet, skulle behöva "radikala reformer" för att "återfå" sin legitimitet. Senare vidhöll han att säkerhetsrådet måste göras "mer demokratiskt och mer representativt" med "ett utökat medlemskap".

Det finns inget i de grundläggande dokumenten eller de institutionella strukturerna som har bäring på den aktuella krisen.

För en man som är så förankrad i den försiktiga institutionella kultur som råder i FN, för någon som varit så obotligt optimistisk som Annan alltid har varit om världsläget och FN:s framtid, var detta uttalande en anmärkningsvärd kursändring. Det generalsekreteraren sade var egentligen inget nytt. Många höga FN-tjänstemän uttrycker sig ibland i förtroende på samma sätt. Det anmärkningsvärda var att han nu var villig att inte längre låtsas som om FN kan segla in i framtiden, förvissad om att det är den rätta organisationen, organiserad på rätt sätt och redo att framgångsrikt ta sig an befintliga och framtida utmaningar. Huruvida han kommer att gå vidare med detta är en annan sak.

Men Annan har rätt. Det är inte klart hur man skall kunna återupprätta ett internationellt system när världen är enpolig i fråga om världslig makt, när även den allra mäktigaste staten är sårbar för attacker från små, beväpnade grupper, vilka dramatiskt förändrar hotbilden och den strategiska verkligheten. FN grundades 1945. Det finns inget i de grundläggande dokumenten eller de institutionella strukturerna som har bäring på den aktuella krisen.

DET SOM KVARSTÅR är hoppet om en bättre, rättvisare värld. Det var den förhoppningen som FN vilar på och som de Mello dog för. Problemet är att detta hopp inte är tillräckligt, något den modige Annan i princip medgav. Kanske räcker det inte heller med FN eller också är det inte den organisation där dessa utmaningar kan bemötas. Det är vad Annan fruktar, misstänker jag. Men än så länge tycks ingen ha någon bättre idé. En upplösning av FN, följd av grundandet av en ny världsorganisation, mindre förslavad av medlemsstaterna och med en tydligare identitet och uppgift, vore kanske att föredra. Men det finns inga utsikter till detta. Medlemsstaterna gillar FN som det är – *powerless by design*, som den belgiske författaren Michel Ferer uttryckt det.

Men om FN är oförmöget att fungera som den slutliga domaren när det gäller världens fred och säkerhet, är det enda tydliga alternativet den makt som mäktiga medlemsstater utövar. Men ingen nation, oavsett hur goda avsikter den har, har rätten, visheten eller förmågan att ständigt agera i världens intresse. Att inbilla sig något sådant, som en del i Washington gör, är än mer utopiskt och oklokt än den mest förvirrade skönmålningen av FN. Hur som helst har den amerikansk-brittiska ockupationen av Irak under de senaste månaderna och den israeliska ockupationen av Västbanken under de senaste 30 åren visat att makt kan vara nödvändigt, men att det aldrig är tillräckligt. "Santa Maria" förefaller ha gått på ett isberg. Men tack gode Gud att besättningen åtminstone har slutat le och låtsas som om allt är som det skall. ■

Arbetet är livet – och tvärtom

ESSÄ/ Karriärcoaching. Privatliv och arbetsliv vävs samman. Arbetsgivare efterfrågar färdigheter och erfarenheter som individen skaffar sig under fritiden, samtidigt som den kreativa karriären får allt större betydelse för den enskildes självförverkligande.

Av
Karin Salomonsson
Universitetslektor på institutionen för service management vid Lunds universitet

Som en enkel startövning skall du föreställa dig att du står på en bergstopp. Din vision av framtiden breder nu glasklar ut sig framför dina fötter. Utifrån denna vision skall du formulera målen för ditt liv och därefter göra en livsplan. Skriv ned vad du behöver utföra fem, tre och ett år framåt i tiden.

Du har just inlett din personliga karriärplanering. Dessa specifika råd är hämtade från ett temanummer om karriärplanering som månadsmagasinet *Chef* publicerade för några år sedan. Liknande tips och uppmaningar finns att hämta i rådgivningslitteratur och specialtidskrifter, kurser och karriärcoaching. Begreppet *coaching* är som många andra termer inom arbetsliv och management hämtat från sportens arenor. I karriärsammanhang används det för att, som en coach uttrycker saken, komma vidare, förverkliga sina drömmar och visioner och uppnå bättre resultat. Det syftar till att få en förhöjd medvetenhet och skapa en självmotivation. Coaching skall ge energi, fokus och struktur.

På konsultföretaget FlowFinders hemsida ges några exempel på hur en coach kan arbeta med kunden för att hon skall kunna hitta balans mellan jobb och privatliv, bli effektivare på jobbet, drömma fram ett nytt jobb, tredubbla sin omsättning, tjäna mer och jobba mindre och skapa en stabil personlig plattform. Som synes berör coachingen inte uteslutande arbetslivet, och därför erbjuder man ofta karriär- och livscoaching i ett och samma paket. Som en mer eller mindre uttalad förväntan inför nya anställningar, karriärskiften och utbildningar finns i dag kravet på att de skall rymma en utmaning och en upplevelse. Det upplevelseimperativ som kan sägas prägla stora delar av konsumtionssfären verkar också ha spritt sig till arbetslivet. Ett idealt arbete skall vara utvecklande, självförverkligande, ge utrymme för att tänja och pröva gränser och inte minst vara kul.

Sociologen Zygmunt Bauman har beskrivit detta fenomen som en övergång från arbetets etik till begärets estetik. Arbetet har mist sin etiska funktion som vägen till ånger, moralisk förbättring och frälsning. I stället utsätts det, liksom andra aktiviteter, främst för en estetisk granskning och dess värde bedöms efter dess förmåga att alstra behagliga upplevelser.

En framgångsrik karriärplanering

inrymmer även ett privatliv. Personlighet, sociala kvaliteter, ett rikt och varierat liv utanför arbetet och en gynnsam familjesituation är lika avgörande för karriärens väg framåt som utbildning och yrkeserfarenhet. Gränsen mellan arbete och fritid suddas ut, inte bara på grund av att arbetstiden blir längre och alltmer oregelbunden, utan för att en allt större del ägnas åt projekt som anses förbättra karriären och "anställningsbarheten". Kroppsvård, terapi, andlig vägledning, resor, äventyrssporter – allt kan komma till nytta i ett curriculum vitae. Denna inkorporering av icke-arbetsliv förvandlar så småningom hela livet till ett karriärbygge.

Som socialantropologen Thomas Hylland Eriksen har påpekat, blir ett resultat av det nya arbetslivet att familjelivet riskerar att förvandlas till en restkategori, ett slags reservförråd av tid. Det blir nu alltmer "tayloriserat", medan arbetslivet görs mer flexibelt och fylls med allt fler utmaningar.

DEN SOM I DAG inte är beredd att ta ansvar för sin anställningsbarhet kan inte heller förvänta sig mycket av framtiden. Det är budskapet som möter arbetssökande i retoriken kring den nya arbetsmarknaden. Det individuella, mogna och ansvarsfulla valet av utbildning, jobb och karriär och därmed också vad för slags liv man vill leva sätts i fokus. I rekryteringsföretagens världsbild är det en självklarhet att de som själva initierar och driver sin kompetens- och karriärutveckling är vinnarna på arbetsmarknaden. Företaget Jobline menar till exempel att verkligheten har format 60-, 70- och 80-talisterna till att själva se till att de är anställningsbara.

I den statliga utredningen *Karriärvägledning.se.nu* framgår att författarna vill att varje individ skall erbjudas verktyg och metoder för att kunna identifiera och formulera sina behov, intressen och förutsättningar, för att kunna ta ansvar för sin karriärprocess. Här sägs det att verkligheten präglas av både ett tvång och en önskan att kunna uppnå individuella lösningar bortom kollektivism och institutioner. Ordet karriärvägledning, det som förr hette yrkes- och studievägledning, motsvarar bättre bilden av en aktiv och ansvarstagande individ och leder tanken till hennes egna behov och utveckling i motsats till samhällets behov. Utredaren menar till och med att det behövs en särskild kompetens för att kunna förhålla sig till valfriheten, en kompetens som gör människor beredda att ta ansvar för sina val. Dagens skolelever ger alltför ofta uttryck för en valfrustration och valtrötthet.

I ETT ARBETSLIV där organisation, arbetsinnehåll och inte minst anställningsformer syftar till att vara lättrörliga, föränderliga och flexibla (honnörsordet framför alla andra) krävs nya karriärmönster. Dels har det skett en förskjutning från yrket till arbetsuppgiften, dels en förskjutning från yrke till karriär. I dag har många en karriär i stället för ett yrke. Upprepade gånger framhålls det i rekryterings- och utbildningssammanhang att en karriär lika väl kan byggas horisontellt som vertikalt och att innehåll och företagsvärderingar är lika viktiga som tjänstebil och guldklocka för de ungas karriärval.

Söka framgång. Kroppsvård, terapi, andlig vägledning, resor, äventyrssporter – allt kan komma till nytta i ett curriculum vitae.

Foto: Roy McMahon/ Corbis/Scanpix

Karriärcoacher hävdar att karriär inte alls måste handla om att klättra uppåt, utan om att vara rätt person på rätt plats vid rätt tidpunkt. Människor som är verksamma inom yrken som blir omoderna måste börja på nytt. Karriären tar i coachingretoriken aldrig slut, den kan alltid finna nya vägar, om inte uppåt så åt sidorna. Investeringen i ett bestämt yrke kan slå fel, men investeringen i en karriär kan alltid byggas ut. Att satsa på en karriär är att satsa på sig själv som person, inte på en begränsad utbildning.

I BOKEN *Career Creativity* resonerar en rad olika forskare om den nya gränslösa karriärens skepnad och förutsättningar. Karriären i dagens alltmer kaotiska och dynamiska organisationer sägs ha utvecklats från en logisk, rationell och effektiv skapelse till en kreativ, unik och personlig uppfinning. Den kreativa karriären dikteras inte av organisationen utan formas av individen, närmast som en hantverksprodukt. Ett flexibelt arbetsliv kräver flexibla karriärer.

Nu gäller det att vara beredd att vända otrygga och osäkra anställningsförhållanden, som lätt blir konsekvensen av en mer "dynamisk" arbetssituation, till något fördelaktigt. Medarbetare måste lära sig att inte bara handskas med förändringar som dikteras av andra, utan också själva förändra. Man måste kunna identifiera, förvandla och inkorporera oförutsedda händelser i sin läro- och karriärprocess. Detta kräver, sägs det uttryckligen, att man utvecklar färdigheter som nyfikenhet, uthållighet, flexibilitet, optimism och risktagning för att lära sig att vända osäkerhet till en framgångsfaktor i sin kreativitet.

Att tänka sig arbetsplatsen och yrkeslivet som en teater, en scen där de anställda agerar sitt yrkesliv, är ytterligare en möjlighet som lanseras i boken. I den gamla ekonomin tvingades aktörerna att följa färdigskrivna manus. För aktörerna i den nya ekonomin är däremot improvisationsteatern en bättre liknelse. För att citera på orginalspråk: "Actors feel engaged, energized, and empowered as they creatively craft each performance in a dynamic fashion." Man kan undra om detta också gäller för köksbiträdet på McDonald's?

Den kreativa karriären kräver över huvud taget nya suggestiva metaforer för att frammanas. "Stege" och "trappsteg", "bana" och "väg" är passé, "resa" och "upptäcktsfärd" likaså. "Nomader" och "gränsöverskridare" börjar efterträdas av "performers" som likt jazzmusiker och gatuartister improviserar, men också återanvänder sitt kunnande i nya sammanhang.

Måhända har den förutbestämda trappstegen inom ett företag monterats ned. Men utan tvekan finns det fortfarande normerande förebilder för hur en karriär bäst skall gynnas av specifika byten mellan olika företag. Den kreativa karriären kan vid första anblicken tyckas gränslös och fri från förutfattade meningar och förutbestämda alternativ. Men även kreativiteten och flexibiliteten har sina kulturella ramar och genrespecifika uttrycksformer. Kanske finns det en – medveten eller omedveten – avsikt att tala om *creative careers* och inte kreativa personer. Karriärer uppfattas ur organisationens och den utomståendes perspektiv som abstrakta, förtingligade relationer och processer. Därför blir det ur ett moraliskt och politiskt perspektiv lättare och mer legitimt att dirigera och styra abstrakta processer än individer.

ATT VARA ANSTÄLLNINGSBAR, och inte minst att kunna presentera denna anställningsbarhet i ett lockande cv och en lämplig personlighet, framstår alltmer som en moralisk och etisk förpliktelse. Ansvaret för att uppfylla denna förpliktelse har förskjutits från att ha varit samhällets ansvarsområde till att bli den enskilda individens. I en arbetsmarknadssituation som ställer krav på ständig uppgradering och utveckling har det växt fram en industri av kompetensutveckling: konsulter, utbildningsföretag, terapeuter, managementproffs och på senare tid också högskolor. Dessa slåss om de potentiella kunder som vill, eller känner sig tvingade till att bevista kurser, inspirationsdagar eller längre utbildningar.

Med tanke på tillväxttakten och uppfinningsrikedomen i denna bransch verkar det finnas en viss ovilja hos arbetstagaren i gemen att låta sig övertygas om fördelarna med den nya attityden till arbetet. Att så mycket prat ägnas åt att understryka vikten av att vara flexibel, anpassningsbar och anställningsbar kan bara betyda att folk fortfarande insisterar på att vara oflexibla och ickeanställningsbara. I alla fall i vissa politikers och arbetsgivares ögon.

Litteratur:

Bauman, Zygmunt. *Arbete, konsumtion och den nya fattigdomen.* Göteborg: Daidalos, 1999 (1998).

Eriksen, Thomas Hylland. *Ögonblickets tyranni. Snabb och långsam tid i informationssamhället.* Nora: Nya Doxa, 2001.

Peiperl, Maury m.fl. (red). *Career Creativity. Explorations in the Remaking of Work.* Oxford: Oxford University Press, 2002.

SOU 2001:46. *Karriärvägledning.se.nu*

Nätverkslösningar för en liten värld

Matematiska lagar för historisk utveckling, stopp för epidemier och slut på trafikköer – nätverksteorin hanterar bångstyriga fakta och lovar att lösa diverse allvarliga problem.

Av
BENGT-ARNE VEDIN

LINKED
The New Science of Networks
Albert-Lászlo Barabási
Perseus Publishing, 2002 (288 s.)

SMALL WORLD
Uncovering Nature's Hidden Networks
Mark Buchanan
Weidenfeld & Nicolson, 2002 (224 s.)

SYNC
The Emerging Science of Spontaneous Order
Steven Strogatz
Hyperion, 2003 (352 s.)

SIX DEGREES
The Science of a Connected Age
Duncan J. Watts
W. W. Norton & Company, 2003 (368 s.)

PÅ 1930-TALET, DET VILL SÄGA: långt innan Thomas Kuhn började tala om anomalier och paradigmskiften, skrev polacken Ludwik Fleck en liten bok om hur "vetenskapliga fakta uppstår", en bok som först senare blev översatt till engelska och uppskattad efter förtjänst. Det hela är, menar Fleck, en fråga om stil, tankestil.

Uppdykande fakta tolkas kontinuerligt i relation till ett övergripande teoretiskt sammanhang. Bångstyriga fakta utgör därvidlag ett problem: de passar inte in i det givna sammanhanget, låter sig inte förklaras av den etablerade teorin, hur hårt man än pressar dem. Behovet av en ny vetenskapsgren uttrycker sig just i återkommande försök att pressa in bångstyriga fakta i den etablerade vetenskapens alltför trånga och illa passande tröja. Denna tröja representerar, med Flecks terminologi, en etablerad "tankestil", buren av ett "tankekollektiv". När mängden bångstyriga fakta blir tillräckligt stor och upprorsmakarna tillräckligt många, förlorar det härskande tankekollektivet sin legitimitet och en ny tankestil skapas, delvis buren av ett nytt språk.

Nu lanseras nätverksteorin som ny vetenskapsgren med anspråk på att härbärgera bångstyriga fakta. Fysikern och vetenskapsskribenten Mark Buchanan hävdar till och med att vi håller på att få matematiska lagar för historisk utveckling. De tre forskarna Albert-Lászlo Barabási, Steven Strogatz och Duncan J. Watts menar att de är i färd med att skapa en ny vetenskap. Barabási talar om ett nytt språk. Han säger också: "På bara fyra år har vi omformat hela förståelsen av vår sammanlänkade värld."

Hur kan vi då avgöra om det är något verkligt nytt och revolutionerande som händer? Jo, bland annat genom en jämförande titt i backspegeln. Strogatz skriver att det på 1960-talet var cybernetiken som stod för den vetenskapliga upphetsningen, men att den till slut utmynnade i besvikelse, vilket långtifrån alla skulle skriva under på. Norbert Wieners bok *Cybernetics* kom för övrigt så tidigt som 1948, så redan Strogatz datering är tvivelaktig. På samma sätt avfärdas den tidigare så upphaussade kaosläran som, enligt Robert May, en av de ledande kaospionjärerna, skulle prägla all vetenskap i det nya seklet.

Möjligen kan utfall som dessa ses som utslag av att ett nytt tankekollektiv måste profilera sig gentemot sina föregångare. Eller också som ett uttryck för ofrånkomliga gränsdragningsproblem. Hur som helst: där Strogatz förkastar även komplexitetsläran – den förklarar inget, säger han – ser Buchanan nätverken som en del av densamma. Nåja, Strogatz talar, helt i enlighet med undertiteln på sin bok, om synkronisering eller spontan ordning, vilket innebär ett annat perspektiv än Barabásis.

CYBERNETIKEN – ORDET KOMMER av grekiskans ord för rorsman – handlar om styrning av och kontroll över informationsflöden inom och mellan olika typer av system. Den fick snabbt bred tillämpning: från datorer och filosofi till biologi, psykologi och lingvistik. Likaledes uppträder det matematiska och fysikaliska kaos, som egentligen är snävt lagbundet ("deterministiskt") lite varstans. Och det gäller även de nätverk som de fyra författarna beskriver. Det rör sig om Internet, sociala nät, flygtrafik, gener, neuronerna i hjärnan, näringskedjor, förbindelser mellan skådespelare och allt möjligt annat.

Strogatz förklarar att en ny stil behövs därför att reduktionismen har nått vägs ände, vilket skulle hänga samman med att centrala fenomen är ickelinjära till sin natur (vilket i och för sig även kaosläran utgår ifrån). "Ickelinjära" innebär att man kan lösa ett problem, räkna på det, först när lösningen redan är känd. Det är bara linjära problem som kan brytas ner i mindre, mer lätthanterliga moduler utan att det uppstår fel när de åter sätts samman. Ett ickelinjärt system har alltid en mängd olika emergenta egenskaper, kännetecken som uppträder just på systemnivå, men är oförklarliga på komponentnivå. Kanske blir ickelinjaritet eller emergens, snarare än nätverk, till slut namnet på den nya stilen.

Denna nya tankestil lånar friskt från ett flertal olika vetenskaper och många gamla stilar. Både Watts och Strogatz utgår ursprungligen från problemet med eldflugor och deras taktfasta blinkande, en fråga som utmynnade i studier av mänskliga nätverk. Barabási är som sagt fysiker, Watts beskriver sig som en till sociolog omskolad matematiker, och Strogatz är en matematiker som främst är inriktad på biologi. Alla hänvisar de frekvent till sociologer som Stanley Milgram och Mark Granovetter, liksom till matematikern Paul Erdös, som tillsammans med Alfred Rényi lade grunden för nätverksmatematiken kring 1960.

Watts har ett roligt avsnitt om hur fysiker ständigt känner sig kallade att invadera andra forskares fält. "De ser sig som den akademiska djungelns herrar. Men mer liknar de asätare som lånar idéer och tekniker överallt medan de klafsar runt i andras problem. Fast: när de anländer är det ofta inledningen till en epok av stora upptäckter och upphetsning."

Och dessa ambitiösa nätverksforskare avser att

Hur många handskakningar? Det sägs ofta att det räcker med bara sex stycken för att nå vem som helst i världen. Men i så fall krävs ett antal "svaga länkar" i form av blott flyktigt bekanta personer. Det är de svaga länkarna som gör världen liten och som är nyckeln i nätverkstänkandet.

Foto: AGE/IMS Bildbyrå

ge sig på det mesta. Några exempel på användningsområden för den nya teorin är: kartläggning av kritiska gener och viktiga proteiner för en bättre hälsa; konstruktion av leverantörskedjor som reparerar sig själva vid katastrofer; stopp för epidemier som aids; upplösning av proppar i biltrafiken; räddning av ekologiska system under hot; robustare el-, tele- och datanät; analyser av sociala nät som företagsstyrelser och forskningssamfund; förbättring av u-länders infrastruktur och så vidare.

DET SÄGS IBLAND ATT DU VIA sex handskakningar kan nå vem som helst. Tanken är att om var och en känner 50 personer, skulle man med en bekantskapskedja i sex led kunna skapa kontakt med vem som helst av jordens sex miljarder invånare. Problemet är bara att många av dina vänner också känner varandra, att de inte var och en tillför 50 nya kontakter. I och med att vi är "klustrade" på det sättet, krävs det i stället bortåt 60 miljoner länkar för att kunna nå alla, har Watts räknat ut.

Man kan se världen som en stor ring av personer, så stor att ens röst bara når några dussin människor åt höger och åt vänster. Hur vi än ropar når vi inte fler, helt enkelt därför att avståndet är för stort. Lösningen på problemet ligger i något som Granovetter beskrev på 1970-talet i en av sociologins mest citerade uppsatser, "Betydelsen av svaga länkar". Det är inte via våra närmaste vänner vi når allra längst, utan via flyktiga bekantskaper som tillför flest nya kontakter. I den globala ringdansen står dessa "svaga länkar" för genvägar, och det är via ett antal sådana som du och jag befinner oss blott sex handslag från påven eller president Mubarak.

När vi inför ett överraskande sammanträffande säger att "världen är liten", är detta en verkligt träffande iakttagelse. Buchanan hämtar sin boktitel från detta talesätt, Watts hämtar sin från de sex handslagen. Med några slumpmässigt utplacerade tvärlänkar, två på 10 000, behövs åtta steg för att nå alla människor. Med tre länkar behövs bara fem steg.

Av tidskriften *Nature* (8 augusti 2003) framgår att Watts har använt e-post för att upprepa det klassiska experimentet med sex handslag. Ursprungligen var det socialpsykologen Stanley Milgram som 1967 bad ett antal personer i Omaha, Nebraska, att sända ett paket till en för dem okänd aktiemäklare i Boston, vars exakta adress de inte hade, via bekanta som de trodde var bättre placerade. Nu som då var det bara en liten del av alla utskick som nådde adressaten, och nu som då behövdes det mellan fem och sju länkar för dem som kom fram. Barabási har i stället studerat förbindelserna mellan olika webbsidor på nätet. Han beskriver Internets "storlek" med hjälp av det antal länkar som krävs för att klicka sig vart som helst; just nu är det 19. Mer än 21 blir det aldrig, om man räknar med en webbsida per person.

Statistiken över hur webbsidor länkar till varandra uppvisar inte alls någon normalfördelning, utan en mycket sned så kallad exponentialfördelning som påminner om den omtalade 80–20-regeln för förmögenhetsspridning, enligt vilken 20 procent av befolkningen kontrollerar 80 procent av tillgångarna. Lingvisten George Kingsley Zipf fann att denna Paretos 80–20-lag för maktfördelning även gäller för ordfrekvenser i språket och befolkningstalet i städer. Ibland blir det till och med 90–20. Poängen är att en fördubbling av antalet länkar, ordfrekvensen eller förmögenheten alltid innebär en konstant minskning i procent av antalet noder, ord eller personer.

WATTS DÖPER DETTA FENOMEN till "Matteuseffekten" efter evangelistens ord om att "åt den som har skall varda givet". Vi tänker oss en mängd knappar utslängda på ett golv. Så börjar vi koppla ihop dem, två och två i taget, med snören. Till en början sker sammankopplandet helt slumpmässigt, vilket resulterar i idel isolerade par. Men plötsligt uppstår ett antal tvärförbindelser och större, sammanhängande kluster växer fram. Flera av de aktuella författarna ser detta ögonblick analogt med fysikens fasövergång: till exempel när en isbit börjar smälta. Jämfört med hur länge alla knappar förblev isolerade, sker nu sammanväxandet mycket snabbt. Det var denna matematik Erdös och Rényi utvecklade.

AXESS RECENSERAR

Solitary Sex
Thomas W. Laqueur
s. 41

Den kände dagboksskribenten Samuel Pepys tillhörde den sista generationen som kunde tala öppet och avslappnat om sex på egen hand. I början av 1700-talet utbröt en onanihysteri som har hållit i sig ända in i våra dagar. Orvar Löfgren rotar bland förklaringar till handarbetets förarglighet.

Society under Siege
Zygmunt Bauman

Det individualiserade samhället
Zygmunt Bauman

Liquid Love
Zygmunt Bauman
s. 42

Allt fast i samhället har nu börjat flyta, menar den polsk-brittiske sociologen Zygmunt Bauman. Det gäller på alla nivåer, både den politiska och den personliga, vilket leder till att alla traditionella försök till problemlösning är dömda att misslyckas. Ola Agevall finner goda och tänkvärda uppslag i ett antal nyutgivna böcker, men ställer sig kritisk till den fritt essäistiska formen.

Stalin's Loyal Executioner
Marc Jensen & Nikita Petrov
s. 44

Han har kallats för "Stalins blodtörstige dvärg". Nikolaj Jezjov är för evigt förknippad med Sovjetunionens stora terror. Men som så många andra av historiens värsta bödlar framstår han som en helt ordinär person. Den återhållsamhet som präglar en nyskriven biografi är, menar Gunnar Åselius, att föredra framför tidigare sensationsskriverier.

Terror and Liberalism
Paul Berman
s. 45

Både politiker och intellektuella i Väst uppvisar en slående oförmåga att rätt bedöma muslimsk totalitarism, enligt en originell analys ur ett vänsterperspektiv. Sofia Nerbrand instämmer och manar till försvar av friheten.

Wieviel Globalisierung verträgt der Mensch?
Rüdiger Safranski
s. 46

I en överlevnadskurs för globaliserade förordas flitig bokläsning och avstängd mobiltelefon. Vilket låter njutbart, men föga heroiskt, menar Erik Wallrup.

Förklaringen till Matteuseffekten ligger i att de knappar, som inledningsvis förses med fler snören än andra, med något litet högre sannolikhet fortsätter att dra till sig fler förbindelser. En till en början liten skillnad förstoras oavbrutet. Att så är fallet på Internet är uppenbart, där sökmotorer och länklistor förstärker skillnader och gör redan populära sajter ännu populärare. Men samma mekanismer förekommer också i vardagslivet, som när vi utan att reflektera närmare frågar efter en "coke" i stället för en "colasmakande dryck".

BUCHANAN BESKRIVER datorsimuleringar av denna effekt. Ett antal tänkta personer tilldelades i ett utgångsläge slumpvis varierande förmögenheter; dessa personer investerade sedan sina tillgångar enligt slumpvis utvalda strategier. Inga särskilda personliga egenskaper ingick i förutsättningarna, ingen var klokare än någon annan, och resultatet blev en förstärkt snedfördelning av förmögenhet, helt enligt det mönster Barabási påvisat för Internet. Skillnaderna mellan rika och fattiga förstorades många gånger om. En ytterligare tillämpning av nätverksteorin visar för övrigt att ett extra skattepåslag på lyxvaror paradoxalt nog bara förstärker ekonomiska skillnader, medan en i möjligaste mån obehindrad handel fungerar utjämnande.

En artikel i *New Scientist* den 16 augusti 2003 visar hur inkvisitionen lärde sig att följa samma snedfördelning under 1200-talets kättarjakt. Kring år 1250 började det utkomma handböcker som uppmanade till kartläggning av kontaktnät med flitiga predikanter i centrum. Att slå till mot dessa "smittkällor" och hindra dem från att sprida sina läror var mycket effektivare än att utan urskillning utrota alla invånare i städer och byar där kättare uppehöll sig.

Rekryteringen till företagsstyrelser i USA följer samma snedfördelning enligt samma sociala mekanismer: professionella kontakter och geografisk placering är de två avgörande faktorerna. Samma sak med filmskådespelare, där Kevin Bacon står i centrum för forskarnas intresse. Han är i genomsnitt fyra steg ifrån en skara av 225 000 kolleger som antingen har eller inte har arbetat tillsammans. I topp när det gäller få länkar ligger dock Rod Steiger. Den underliggande mekanismen här är producentens förkärlek för dyra stjärnor som förhoppningsvis ska garantera en kassasuccé. Återigen är det vinnare som vinner ännu mera.

Den här typen av nätverk, där ett fåtal noder har väldigt många länkar medan majoriteten har nästan inga alls, kallas av Buchanan med en träffande term "aristokratiska". Är då alla nätverk av den sorten? Nej, granskar man exempelvis flygtrafikens utveckling, finns det en absolut gräns för hur populär en "hubb" som O'Hare i Chicago, världens mest trafikerade flygplats, kan bli. Populariteten blir till slut ohanterlig, därmed utlöses en annan nätverkseffekt och nätet blir, återigen med Buchanans term, mer "egalitärt". Det amerikanska elnätet är just egalitärt: varje komponent – transformatorer och så vidare – har med någon variation tre länkar. Världen är liten i alla fall, men något större.

Med tanke på alla stora elavbrott i USA under senare tid frågar man sig om aristokratiska eller egalitära nätverk är mest robusta och störningståliga. Svaret är entydigt: om 28 procent av noderna i ett egalitärt nät slås ut, faller detta sönder i mindre beståndsdelar, medan ett aristokratiskt nät fungerar helt även om hälften av noderna ligger nere. I det senare fallet talar vi dock om slumpvis utvalda noder. Den tunga bördan på Internet vilar på ett antal centralpunkter, Om bara 18 procent av dessa slås ut, brister hela nätet.

Hur leva upp till författarnas djärva anspråk och tillämpa nätverksteorin i samhällsnyttig praxis? Tja, man har kunnat konstatera hiv i sparade afrikanska blodprov från 1959. Forskare gissar att viruset kunde drabba människor redan på 1800- eller rent av 1600-talet. När belgier, britter och fransmän lämnade sina kolonier, utbröt strider där FN, kubaner och en brokig skara legoknektar var inblandade. Svaga länkar öppnades därmed kors och tvärs, och flygtrafiken gör att vi inte behöver någon Patient Zero, den homosexuelle flygsteward till vilken man har härlett en stor del av hivspridningen. Mot epidemier brukar man vaccinera, slumpvis om mängden vaccin är otillräcklig, i hopp om att det ska räcka för att stoppa smittspridningen. Men med nätverksmatematik ser vi att aristokratiska nät alltid måste drabbas av epidemi när de väl har infekterats, och en optimal strategi skulle vara att som den listige Internetsabotören sikta på "hubbarna", de mest sannolika smittspridarna. Man eliminerar "aristokraterna" och förändrar därmed nätets struktur, precis som inkvisitionen gjorde med sina kättare.

FÖR EN EPIDEMI KRÄVS tillräckligt många smittspridare och tillräckligt många mottagliga. En potentiell fara kan ligga och pyra var som helst för att plötsligt genomgå ett omslag, som när de isolerade öarna av knappar koagulerade till ett enda stort nätverk. Granovetter har en förenklad men slående bild av hur det kan gå till, en modell över hur upplopp kan utlösas, som det i Leipzig i realsocialismens skymningsland strax före Murens fall. Varför just i detta ögonblick?

Domino-brickorna måste stå uppställda på högkant och på rätt avstånd för att murar ska falla.

Vi får tänka oss en grupp på 100 personer. Deras rädsla, tvekan eller ointresse att agera varierar med ett tal från noll till 99. Talet bestäms av hur många andra personer som måste vara med i upploppet för att vederbörande ska ryckas med och ansluta sig, vilket ökar den kritiska mängden med ett. Först börjar personen med tröskelvärde noll löpa amok, och drar snabbt med sig den med talet 1, varpå den med 2 ansluter sig och så vidare. En präriebrand sätter igång, en obetvinglig kedjereaktion, och till slut deltar alla de 100 personerna. Men ändrar vi bara ett enda tal och lyfter tröskelvärdet för den andra personen från 1 till 2, så händer just ingenting alls. Ingen hakar på Upptågsmakare Zero.

En utomordentligt liten skillnad i förutsättningarna kan således leda till ett helt annat förlopp. Dominobrickorna måste stå uppställda på högkant och på rätt avstånd för att murar ska falla. Tiden måste vara mogen. När Shawn Fanning ville ladda ner musik från Internet åt en vän, och skrev ett litet program som blev Napster, berodde inte det enorma genomslaget på någon exceptionell genialitet, utan just på att det var något som kom i exakt rätt ögonblick.

Watts tillhandahåller en mer realistisk modell än Granovetters. Här är olika agenter olika djärva, de har olika många kontakter och hur många kontakter de med tiden etablerar avgörs av slumpen. Med få kontakter uppstår öar av reaktioner som snabbt slocknar igen. Men över en viss kritisk mängd av kontaktvägar blir resultatet detsamma, reaktionen dör ut därför att många olika impulser konkurrerar ut varandra. Det är så en modenyck av 100 kan tända en präriebrand, samtidigt som den förbrukar allt syre för alla alternativ.

På spaning efter nätverk finner både Strogatz och Watts en millimeterlång mask, nematoden C.elegans, som är tillräckligt liten för att förbindelserna mellan dess neuroner ska finnas kartlagda. Detta nät är ett exempel på en "liten värld" och det ger en språngbräda för spekulationer om en framtid då vår egen hjärnas neuronnät är kartlagt. Mer konkreta är Barabásis studier av ämnesomsättningen i celler, som är av den aristokratiska typen. Ett fåtal molekyler är centrala i ett flertal reaktioner. Och detsamma gäller för jäst och bakterier, sådant som man redan har kunnat studera. Genom att hitta de kritiska proteinerna och enzymerna kan vi kanske vid behov fylla i vad som saknas. Omvänt kan vi lokalisera och exploatera en bakteries akilleshäl i stället för att använda antibiotika som skapar resistenta varianter.

ETT RECEPT FÖR ROBUSTA system är mångtydighet – ett mångtydigt begrepp. Beroenden i flera dimensioner minskar beroendet i en enda. Ett exempel är när Toyotas berömda just-i-tid-system 1997 drabbades av brand hos en leverantör, Aisin, ensam tillverkare av 32 500 P-ventiler för bromsar per dag. Det fanns lager bara för två dagars produktion. Katastrof! Otroligt nog lyckades nätverket av leverantörer på något dygn framställa sådant man aldrig tillverkat tidigare, och därmed var såväl Toyota som alla andra i nätverket räddade. Lösningen låg i kommunikation på tvären, väloljad samverkan och problemlösning samt ett minimum av principiella specifikationer från Aisin.

Ett litet antal genvägar, eller svaga länkar, bara en eller två procent, räcker för att få alla eldflugor att blinka i takt. Samma sak med Erdös kalkyl för ett u-land i behov av vägar. Med 50 städer att förbinda innebär en direktväg mellan samliga 1 225 vägar, men det räcker med 98 om man accepterar omvägar. Och apropå vägar återfinns effekten av eldflugesynkronisering i trafikköer, där bilarna, som ett resultat av varje förares egoistiska beslut, vid en viss trafikintensitet låses fast i kompakta block med god hastighet. Tyvärr är dessa block känsliga för störningar, men kanske kan rätt avstämda trafiksignaler på tillfarterna skapa stabila flöden.

Utgör detta verkligen genombrottet för en ny tankestil? Svaret är ja, men författarna – särskilt Strogatz – skapar kontraster och avstånd där det egentligen handlar om kontinuitet och samband. Betoningen på emergenta egenskaper och ickelinjaritet anger att släktskapen med komplexitetslära och kaosteori i själva verket är nära.

En ny tankestil kanske etableras bättre med fotfäste utanför vetenskapens värld? Alla författarna har ambitionen att popularisera, att föra läsaren in i formlernas värld. När det inte går, får vi nöja oss med journalistiska berättelser om forskarna bakom formlerna: goda historier, men lite av trollkarlens gester för att avleda uppmärksamheten.

Barabási är den av de fyra som är mest journalistisk, medan Watts anger att han vill dementera den "torra textbokens bild av vetenskap". Buchanan ger den överlägset bästa överblicken, men böckerna kompletterar varandra. Strogatz är mest polemisk och genomgående annorlunda. Den allmänintresserade läsaren kan göra klokt i att börja med Buchanan för att sedan eventuellt fortsätta med någon av de andra. Ytterst är detta val en fråga om – ja, stil. ■

Handarbetets fiender

SOLITARY SEX
A Cultural History of Masturbation
Thomas W. Laqueur
Zone Books, 2003 (501 s.)

NÅGONSTANS I SKOGARNA i Lurs socken ligger ett ödetorp. Det bär fortfarande spår av den ordentlige ungkarl som en gång levde där. Överrock och finkostym hänger kvar i farstun, mopeden rostar sakta ner i gräset utanför. Inne i ett av rummen finns rester av ett stort bibliotek, travar av det som en gång kallades herrtidningar från 1960- och 70-talet, *Cocktail, Lektyr, Fib-Aktuellt*. Här kan besökaren bläddra sig igenom en dåtida sexuell drömvärld, som känns märkligt tidlös. Biblioteket långt här ute i skogen för tankarna till den lite sorgmodiga titeln på Thomas W. Laqueurs bok om onanins kulturhistoria: *Solitary Sex*.

Laqueur är professor i historia vid Berkeley och har tidigare skrivit om bland annat sexualitetens historia. Nu har han gripit sig an ett ämne som alltför länge fått vänta på sin historiker. Denna den allra vanligaste formen för sexualitet bär på en historia fylld av skam, skuld, hemlighetsmakeri och personlig glädje.

För historikern som letar efter källor är uppgiften svår. Om onanin skrevs och sades mycket lite under flera årtusenden, men så plötsligt dras den in i offentlighetens ljus på ett märkligt sätt. Denna snabba omställning kan historikern till och med sätta årtal på. Kring 1712 utkom nämligen en liten trycksak, *Onania, or The Heinous Sin of Self Pollution*, med en långrandig undertitel: "Om självbefläckelsens fruktansvärda konsekvenser för både män och kvinnor samt andlig och medicinsk vägledning för dem som redan skadat sig själva genom denna avskyvärda praktik ..."

Skriften markerar en ändrad syn på denna oförargliga privatsyssla, som nu beskrevs som det ondaste av det onda: hälsofarlig, nedbrytande, personlighetsförstörande. Här skapas en ny fruktansvärd åkomma, samtidigt som författaren – en bland otaliga andra kvacksalvare – erbjuder läsaren möjligheten att rädda sig genom mirakelmediciner. Det är denna plötsliga mentalitetsförändring som boken byggs upp kring. Varför var onanin en relativt oproblematisk företeelse i äldre tid och varför blir den ett så stort problem just under den epok vi kallar upplysningstiden eller det modernas genombrott, en tid som annars präglades av ett världsligt bejakande av sexualiteten? För tiden var verkligen mogen för ett unisont fördömande av onanin. Det nya budskapet spreds snabbt över västvärlden, inte bara bland läkare utan även samhällsdebattörer. Jean-Jacques Rousseau dundrade mot självbefläckelsens faror, medan Immanuel Kant hävdade att den var ett värre brott än självmord. Nu kom framför allt ungdomen i fokus. Hur skulle man stoppa dem från att gripas av denna vana, som kunde skada både ryggmärg och hjärna, förvandla dem till människovrak, kanske med dårhuset som ändstation?

Det är en imponerande bok Laqueur har skrivit, men ibland känns det som om han haft lite för bråttom. Inte så att han slarvar med källorna, de finns i överflöd, men själva strukturen på boken har i alltför hög grad fått karaktären av detektivhistoria. Varför 1712? Det vet författaren, påpekar han inledningsvis, men först ska vi igenom alla andras tänkbara hypoteser. Samtidigt blinkar författaren till läsaren, att den som vill hoppa över detta kan gå direkt till sidan 276 så får ni min lösning. En sådan uppmaning har en demoraliserande effekt: är det bara en sträcka av pliktläsning vi ska igenom?

I en egen värld.
Kampen mot onanin var ytterst ett angrepp mot den demokratiska sexualiteten. Problemet med självtillfredsställelse var att den skapade drömmar och individer som vände sig bort från samhället och mot en en ny sorts självtillräcklighet. Vem som helst kunde själv producera hur många orgasmer som helst.
Kvinnoporträtt av Egon Schiele

LAQUEUR BÖRJAR MED ATT diskutera onanins långa förhistoria, från Gamla testamentets historia om Onan, som oförskyllt fick lämna namn åt denna sexuella praktik, fram genom antiken, medeltiden och den nya tiden. Källmaterialet är som sagt magert, men det beror troligen på att onani inte var en moralisk eller medicinsk fråga som satte sinnen i brand. En av de få pratsamma källorna är (som vanligt) dagboksförfattaren Samuel Pepys. Han noterar när, var och hur han gör det. Den 11 november 1666 gjorde han det i kyrkan, samtidigt som han fantiserade om en kollegas tonårsdotter, en kväll var det drottningen som var fantasiobjektet. Med stolthet noterar han att han fick utlösning ombord på färjan över Themsen "utan att ens ta till händerna", men den bästa fantasin handlade om kungens älskarinna, som i drömmen ställde upp på allt. Ack, skriver han, tänk om man kunde ta med sig sådana drömmar i graven, då behövde man inte längre vara så rädd för döden i dessa pestens tider.

Pepys tillhör den sista generationen som kunde vara så avslappnad och öppenhjärtig, konstaterar Laqueur, som så ger sig i kast med att lösa mysteriet med den onanihysteri, som höll i sig en bit in på 1900-talet då läkare, sexualvetare och psykologer började enas om att det där med autoerotik inte var så farligt. (Men skuldladdningen och löjet skulle leva kvar länge ännu.)

Varför 1712? Förklaringarna är många. Det var knappast så att 1700-talets människor ägnade sig mer åt onani, för detta finns inga belägg i dag och fanns heller inte då. Kampen mot onanin var heller inte början på den moderna övervakningens historia, ett sätt att göra det mest privata offentligt, genomkontrollerat och observerat som Michel Foucault diskuterat i sin sexualitetshistoria. Kampen mot onanin börjar tidigare än denna nya kontrollteknologi.

Nej, menar Laqueur, vi måste ta utgångspunkt i en mer generell ängslan som det moderna samhällets och individualismens födelse skapade. Det var en ängslan som samlades kring 1700-talets nya intresse för fantasi, njutning och privat konsumtion. Onanin ingick i denna värld av längtan och begär. Problemet med att tillfredsställa sig själv var att det skapade falska drömmar och begär, men även individer som vände sig bort från samhället mot en ny sorts självtillräcklighet, en asocial hedonism som satte marknadens lagar ur spel. Var och en kunde producera hur många orgasmer som helst, med hjälp av egen fantasi och lite fingerfärdighet. Här skapades även en demokratisk sexualitet, öppen för män och kvinnor, unga och gamla, rika och fattiga. Onanin blev det moderna livets och den moderna konsumtionens skuggsida genom onanistens besatthet av fantasi, hemlighetsmakeri, omättligt begär och beroende.

I odlandet av denna privata och hemlighetsfulla värld spelade det nya läsandet en central roll. 1700-talets stora uppfinning romanen gav fantasin draghjälp. Nu började man läsa tyst för sig själv, skapa ett eget drömrum i en helt annan utsträckning än tidigare, hävdar Laqueur. Den nya massmarknaden för det tryckta ordet gav även plats åt produktionen av pornografi, ja många av de sedelärande skrifterna om onanins faror var även menade som mjukpornografisk läsning.

Argumentationen ter sig övertygande på många punkter, även om det blir lite fyrkantigt att rada upp alternativa förklaringar. Ett så komplext fenomen som onanins konjunkturer kan inte hanteras med hjälp av en enda förklaringsmodell. Argumentationen kunde ha styrkts genom en bättre förankring i den omfattande forskningen kring 1700-talets nya konsumtionsmönster. Det är till exempel förvånande att Laqueur inte drar in sociologen Colin Campbells epokgörande studie om begäret och dagdrömmen – det hade hjälpt analysen vidare.

LIKSOM CAMPBELL JÄMFÖR även Laqueur 1700-talets nya hedonism med 1970-talets. I slutet av boken diskuteras hur onanin gradvis förvandlades från samhällsfara, moralproblem och medicinsk åkomma till ett sundhetstecken, en

positiv kraft för att bejaka den egna sexualiteten och den egna självtillräckligheten – det är en lika fascinerande historia som turbulensen kring 1712. Återigen finns det en skrift som markerar mentalitetsskiftet, denna gång en handbok producerad av ett kvinnokollektiv i Boston: *Our Bodies, Ourselves* från 1971. Den spreds över världen och kvinnorörelsen i miljontals exemplar. Här får läsaren handfasta råd i konsten att onanera, som framställs som den självklara startpunkten för ett bättre liv och en bättre relation till den egna kroppen. Efter detta producerades en ständig ström av böcker kring kvinnlig autoerotik och i denna period kan vi se hur olika bilder som skapades av manlig och kvinnlig onani. Att riva av en manlig orgasm var fortfarande något som omgärdades av skam eller föreställningar om sexuell nöd. 1900-talets slangordlistor visar hur denna form av privatpraktik bland män får en air av tristess, indirekt aggression eller löje: "Bang the bishop, beat the hog, choke the gopher, flog one's dong, jerk off, rub off, wank ..."

LAQUEURS BOK VISAR hur tacksam denna ringaktade form för sexuell lek är som ett prisma för sociala och kulturella förändringar. Texten har dock en idéhistorisk slagsida. Som läsare hade man velat få veta mer om de vardagliga praktikerna, så som de framträder hos Samuel Pepys. Onanins historia kan lära oss en hel del om fantasins makt och dess skiftande praktiker. Människor dagdrömmer oavbrutet, men om detta drömmaterial vet vi ganska lite, förutom att sexuella fantasier ofta tar en stor plats. 1970-talets kulturrevolution skapade även en högkonjunktur för att samla in och publicera kvinnors sexuella fantasier. Läser man dessa antologier är det slående hur genre- och konventionsbunden denna dagdrömsvärld är, precis som i läsarbreven till herrtidningarna som samlats i sovkammaren hos torparen i Lur. När en tidning som *Fib-Aktuellt* anklagades för att fabricera läsarbreven om häftiga sexuella upplevelser, slog redaktören roat ifrån sig. Vi översvämmas av inlägg, konstaterar han. I 1960- och 1970-talets Sverige skapades en ny folklig genre: "min våtaste dröm". Och här kan vi se hur personliga fantasier om det perfekta samlaget följer kollektiva matriser om vad som är upphetsande.

En paradox i den historiska utvecklingen av onanin är att denna lilla hemmasyssla i så hög grad kopplats till framväxten av en miljardindustri, vars syfte är att hjälpa det personliga fantiserandet på traven. Kopplingen mellan pornografins och onanins historia behandlas av Laqueur, men det är ett tema för åtskilliga böcker till. Suget efter pornografi driver ständigt vår ekonomi framåt, underlättar etablerandet av Internet, ny mobiltelefoni, video, dvd och virtuellt sex i alla upptänkliga former. Handarbetets vänner har i dag en kraftfull teknologisk och medial uppbackning. Jag påminns om detta när jag vandrar igenom Vesterbro i Köpenhamn en dag i sommarhettan. Här ligger till exempel Blue Video, som stolt annonserar att den är Köpenhamns äldsta butik för pornografi. I fönstret skyltas ett rikt utbud av det som Jean-Jacques Rousseau kallade "böcker avsedda att läsas med en hand", men även de märkligaste tingestar i velour, mjukplast, gummi och lack. I butiken intill säljs "Allt för hund och katt", och i ett ögonblick av värmeförvirring har jag svårt att se skillnaden, för även här vimlar det av underliga prylar i gummi och velour. För den som vill skriva de sexuella hjälpmedlens historia väntar en stor och utmanande uppgift. Laqueurs bok ökar forskningsaptiten.

ORVAR LÖFGREN

Moderniteten i flytande form

SOCIETY UNDER SIEGE
Zygmunt Bauman
Polity Press, 2002 (256 s.)

DET INDIVIDUALISERADE SAMHÄLLET
Zygmunt Bauman
Övers: Sven-Erik Torhell
Daidalos, 2002 (299 s.)

LIQUID LOVE
Zygmunt Bauman
Polity Press, 2003 (162 s.)

TITELN PÅ ZYGMUNT BAUMANS bok, *Society under Siege*, syftar inte på USA:s krigföring mot påstådda skurkstater, även om krigföringens nya betingelser är ett av bokens många teman. Belägring är en metafor, invasionsarméerna är bildliga, inte bokstavliga.

Nu är militära metaforer inte ovanliga i socialvetenskaperna. En anslående sådan finns i Talcott Parsons *The Social System* från början av 1950-talet. Där heter det att samhället årligen invaderas av miljontals barbarer – i form av nyfödda barn. Poängen är naturligtvis att spädbarnen (ännu) inte delar det omgivande samhällets värden, att accepterade beteendemönster är något de måste lära sig, socialiseras till. Det problem som Parsons ville lösa var en uppdaterad version av Thomas Hobbes ordningsproblem. Hur kommer det sig att handlingar, utförda av människor som agerar av egen fri vilja, inte faller ut helt slumpmässigt? Hur kommer det sig att garn som består av individuellt motiverade handlingar kan vävas till regelbundna och bestående mönster? Och hans svar var att systemet "bevarar sina mönster" genom att neutralisera de spänningar som hotar det; strukturen griper in i människors liv utifrån och begränsar deras frihet, kulturen når deras inre, formar deras viljor och önskningar. Struktur och kultur är konserverande krafter, ämnade att bevara status quo.

I en värld av osäkra utsikter och korta kontrakt tävlar arbetstagarna om att vara till lags, och det finns ingen anledning att bevaka dem.

En sådan beskrivning av samhället, menar Bauman, må ha varit adekvat för sin tid, men är det inte längre. Parsons beskrev ett stabilt samhälle, styrt av normer, nogsamt övervakat, ett samhälle där individuella avvikelser bestraffades, där livet var rutinstyrt och där man på det hela taget visste vad framtiden bar i sitt sköte. I detta samhälle möter vi den fordistiska fabriken, utmärkt av det löpande bandets rutinartade arbete, men också av utsikten till livslång anställning. Här finns byråkratin, vars ämbetsmän administrerar en stat som har makt att genomföra den politik de styrande har beslutat om, antingen det nu handlar om demokratiska välfärdsstater eller totalitära regimer.

I staten och fabriken skapades och bevarades den sociala ordningen enligt en "panoptisk" modell: den övervakande makten skulle se utan att bli sedd, och de bevakade vara medvetna om denna sin belägenhet. Sådana villkor utmärkte moderniteten i dess fasta, solida stadium, och gav erfarenhetsunderlag åt de idéer som vi finner hos dess teoretiker. Till dem hör för övrigt inte bara Parsons utan hela den klassiska sociologin.

Olika erfarenheter ger, skriver Bauman, upphov till olika världsuppfattningar och olika livsstrategier. Den solida moderniteten födde sina egna drömmar och mardrömmar. Drömmen var föreställningen om framsteget och om det goda samhälle som väntade på att realiseras, medan mardrömmen tog sig uttryck i George Orwells "Storebror ser dig".

MEN BAUMAN MENAR ATT den solida moderniteten numera har ersatts av något nytt och annat, en "flytande" modernitet. I den råder andra villkor för stater, företag och individer. Och eftersom betingelserna är annorlunda gör människorna andra erfarenheter, och erfarenheterna ger upphov till andra världsuppfattningar, livsstrategier, drömmar och mardrömmar. Det är detta komplex som Bauman började utforska i boken *Liquid Modernity* och som han fortsätter att analysera i de nyligen utkomna *Det individualiserade samhället*, *Society under Siege* och *Liquid Love*.

Ytterst är det globaliseringen som Bauman håller ansvarig för att vi nu lever i en flytande modernitet. Kapitalet har lösgjort sig från rummet, blivit globalt, medan statens och politikens makt förblir bunden till det egna territoriet. Staterna konkurrerar om det flyktiga kapitalet genom att erbjuda avregleringar, skattelättnader och, paradoxalt nog, möjlighet för företagen att flytta produktionen med kort eller inget varsel. För finanskapitalet, världshandeln och informationsindustrin, med deras krav på maximal rörlighet, är det behändigt med en politiskt splittrad världsscen. De vill ha stater som är svaga men som ändå förblir stater. Dessa stater ska fungera som ett slags lokala polisdistrikt där man upprätthåller den ordning som är nödvändig för fungerande marknader. I övrigt gör "den svaga staten" just ingenting.

Globaliseringen får konsekvenser för såväl företagets som statens organisering. Företagen etablerar sig tills vidare, anlitar snarare än anställer personal och bygger inte upp varaktiga band eller anläggningar som binder dem vid platsen. Staterna ser sina möjligheter att bedriva politik kringskurna. Välfärdsstaten framstår som oförenlig med den avregleringspolitik som får det flyktiga kapitalet att känna sig som hemma, och politikens enda uppgift blir att hålla stadig kurs längs "den enda vägen".

Samhället är således belägrat av globaliseringens krafter. Men det är också ockuperat av andra invasionsarméer som följer i globaliseringens spår. Hit hör en ny form av individualisering, en flykt från den organiserade politiken till livspolitiken, från lyckan till njutningen, från det beständiga till det episodiska. Globaliseringen sätter sig i vårt sätt att vara, vårt sätt att tänka, vårt sätt att handla. Bauman vill visa hur detta går till på en rad olika livsområden och vilka konsekvenser det för med sig. Dessutom är han, som han skriver, besatt av att klargöra hur det kommer sig att de livsstrategier och världsuppfattningar som genereras är så hopplöst inadekvata. Stater försöker finna lokala lösningar på globala problem; individen söker en

biografisk lösning på motsättningar i systemet.

VILKA VILLKOR ÄR DÅ människan underställd i den flytande moderniteten? Till att börja med har anställningskontrakten blivit kortsiktiga. Inget jobb är garanterat, ingen position är fullt säker, ingen färdighet är till bestående nytta. Ovissheten har blivit epidemisk. Därför behöver företagen heller ingen panoptisk övervakningsapparat. I en värld av osäkra utsikter och korta kontrakt tävlar arbetstagarna om att vara till lags, och det finns ingen anledning att bevaka dem. Vi ser inte heller den fattige eller arbetslöse som en av oss, en olycksbroder att känna solidaritet med, snarare är han en påminnelse om hur illa det kan gå för den som försummar eller förslösar sina chanser. Möjligen är han också en parasit och lätting. Framgången är min egen, motgången är din egen.

Kraven på flexibilitet och rörlighet, på arbetsmarknaden och i rummet, gäller alla. Men de slår olika beroende på om man befinner sig i toppen eller botten av samhällshierarkin. De förra blir rika, mycket rika, på att vara rörliga, och rikedomen gör dem än mer rörliga. Kapitalets, turisternas och den globala elitens rörlighet för dem till platser där de är välkomna. Flyktingar – i synnerhet om de är ekonomiska flyktingar, och därmed "illegitima" – mottas inte med samma varma hand. Och det är de inhemska fattiga, på samma gång orörliga och misstänksamma på grund av sin egen ekonomiska utsatthet, som ska leva tillsammans med flyktingarna. Rörligheten är stratifierad och den stratifierar.

En annan aspekt av rörligheten är att den är en form av individualisering i så måtto att individen frigörs från den tillskrivna och medfödda bestämningen av hennes karaktär. Detta tycks inte skilja ut den flytande moderniteten från dess solida föregångare, eftersom modernitet för Bauman är liktydigt med individualisering. Inträdet i det moderna innebar att stånden bröt samman och att klasser trädde i deras ställe. Ståndet hade man fötts in i, klassen var i stället något man anslöt sig till. "Skomakare, bliv vid din läst" ersattes så att säga av: "Arbetare, bli arbetare".

Även i den solida moderniteten var individerna således ålagda att söka sig sin egen väg. Men vägarna var väl upptrampade. Man visste åtminstone vart den egna vägen ledde, vilka ens färdkamrater var och hur man skulle göra för att passa in i deras sällskap. Det gällde att anpassa sig, efterlikna, följa mönster, inte komma i otakt, inte avvika från normen. För de allra flesta stod inga alternativa vägar till buds. Den mobilitet som ändå alltid förekommer ägde rum inom en fast struktur: man skiftade möjligen placering, men de tillgängliga positionerna förblev hela tiden desamma.

Det är detta, menar Bauman, som kom att förändras i övergången till den flytande moderniteten. Han citerar ekonomhistorikern Daniel Cohen för att understryka sin poäng: "Den som inleder sin karriär hos Microsoft har ingen aning om var han kommer att avsluta den. Påbörjade man den hos Ford eller Renault var det däremot nästan säkert att man skulle avsluta den på samma plats." Det är, konstaterar Bauman, inte bara individerna som rör på sig, utan också banornas mållinjer och själva banorna i sig. Allt är flytande.

Allt flyter. Kapitalet har lösgjort sig från rummet, och i globaliseringens spår följer en helt ny form av osäkerhet.
Foto: Issei Kato/Reuters/Scanpix

I EN SÅDAN VÄRLD KAN MAN inte kontrollera sin framtid genom att vinnlägga sig om att följa de (för tillfället) rådande normerna. Den del av framtiden som låter sig förutsägas och behärskas krymper betänkligt. Människorna måste ständigt välja ny identitet, utan att valen någonsin är bindande. I en sådan värld är det heller inte konstigt att de kulturellt friställda individerna väljer snabba njutningar och hektisk konsumtion i stället för en långsiktig strävan efter en högst osäker, kanske helt onåbar lycka.

Det är inte heller förvånande att medierna exploaterar dessa nya tendenser och att det som syns i tv-rutan blir verkligare än verkligheten själv. Bauman tycks rentav mena att den offentliga intimiteten, sådan vi möter den i *The Ricki Lake Show*, är en indikator på att det offentliga har koloniserats av det privata. I studiosoffor världen över sitter individer och bekänner sina mest intima hemligheter, att konsumeras av andra individer i andra soffor på andra sidan rutan. Bauman skulle antagligen mena att detta är ett utslag av ett avgörande problem i den flytande moderniteten: människors förvärvade oförmåga att översätta privata bekymmer till sociala frågor.

Det intima livet är underkastat den flytande modernitetens villkor även i andra hänseenden. Det är nämligen inte bara företag som slår sig ner "tills vidare", färdiga att ge sig av närhelst lönsamheten är bättre någon annanstans. Detsamma gäller för intima relationer.

Nu finns det inte längre några skäl att hoppas på ett äktenskap eller ett kärleksförhållande som varar "tills döden skiljer oss åt". Idealet är i stället reversibla, nätverksbetonade relationer som kan upplösas på ögonblicket. Förlorare blir den part som låter sig fasthållas och nedtyngas av sociala band. Och det som går förlorat är tilliten till den andre.

Society under Siege, *Det individualiserade samhället* och *Liquid Love* innehåller sammanlagt 30 uppsatser, av vilka många har publicerats i andra sammanhang, och alla skildrar de livet i den flytande moderniteten. Förutom det som skymtat förbi här ger sig Bauman i kast med att beskriva en rad andra fenomen: terrorismen och kriget mot denna, utopin och framsteget, moralen och konsumtionen, demokratins och utbildningens villkor, och så vidare. Trots den stora variationen ifråga om ämnen är framställningen mer än lovligt repetitiv. Samma resonemang, samma citat, samma kvickheter dyker upp i uppsats efter uppsats. Något annat är kanske inte att vänta, med tanke på att essäerna skrivits i olika sammanhang och att de behandlar samma grundtematik.

Ändå är det något bekymmersamt med Baumans framställning. Uppsatserna är glatta och friktionsfria, entydiga och utan rum för tvivel – vilket väl inom parentes sagt är en smula förvånande när det handlar om en författare som skriver så mycket om ambivalens. Hans prosa tyngs inte av empiriska data, och när han tar upp ståndpunkter som han inte håller med om är det inte för att pröva dem, utan för att säga att de möjligen var riktiga på sin tid, men att den tiden nu är förbi. Den detaljerade empirin uteblir, rivaliserande teorier historiseras. Därmed har Bauman avlägsnat allt som kan skava mot hans resonemang.

ZYGMUNT BAUMAN BESKRIVER ett samhälle belägrat av globaliseringen, individualiseringen och deras konsekvenser. Men är beskrivningen av tillståndet *ante bellum* verkligen träffande? Hur ser bilden ut om vi i detalj studerar den flytande modernitetens effekter på olika grupper, tider, platser och strata? Kommer vi i så fall att finna att den solida moderniteten restlöst har ersatts av en flytande? Och om så verkligen är fallet, hur ska den övergången förklaras? Detta är frågor som inte låter sig besvaras i den intellektuella essäns form. Det räcker inte att anföra godtyckligt utvalda belägg för den egna tesen och sedan dekorera anrättningen med litteratur, filosofi och klipp ur medierna.

I en mening är denna kritik naturligtvis orättvis. Bauman har förmodligen ämnat sina uppsatser för snabb konsumtion, Han vill föra ut sina idéer i en lättsmält form för att väcka debatt, och i det syftet tvekar han inte att återvinna sina egna gamla texter. "Vår reservdelscivilisation", skriver Bauman, "är också en civilisation av ständig återanvändning." Hans egna böcker tycks i det avseendet vara väl avpassade för den flytande moderniteten. Samtidigt innehåller de en del tankar som är värda att prövas. Frågan är dock hur Bauman själv ser på behovet av mer rigorös prövning. Det är från den synpunkten oroväckande att han, i inledningen till *Det individualiserade samhället*, beskriver sociologin som "en historia bland andra", vars budskap är att det finns flera sätt att berätta en historia. Detta tycks mig vara en förfelad utgångspunkt. Bauman har goda uppslag, men han visar också att det postmoderna är alltför viktigt för att lämnas åt postmodernisterna själva.

OLA AGEVALL

Utrensningarnas ledargestalt utrensad. Folkkommissarie Nikolaj Jezjov var länge kamrat Stalins lydiga redskap och den makthavare som administrerade den stora sovjetiska terrorn. Senare föll han i onåd, fängslades och avrättades, och han försvann därmed, som synes, ur den officiella historien.

Den onde dvärgens uppgång och fall

STALIN'S LOYAL EXECUTIONER
People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940

Marc Jensen & Nikita Petrov

Stanford University Press, 2002 (261 s.)

ÅREN 1937–1938 genomlevde Sovjetunionen den stora terrorn, vilken enligt försiktiga skattningar resulterade i närmare 700 000 avrättningar och 1,5 miljoner arresteringar. Aldrig någonsin i europeisk historia har under djupaste fred en regering ställt till med en liknande massaker på sina egna medborgare. Hur det som skedde ska förklaras var länge en av Sovjetforskningens stora stridsfrågor. För forskare inom den så kallade totalitaristiska skolan som Zbigniew Brzezinski, Robert Conquest och Robert C. Tucker framstod terrorn som en del av Sovjetsystemets natur. Genom att utplåna stora delar av eliten inom parti och förvaltning kunde Stalin undanröja möjliga rivaler, avskräcka potentiell opposition och föryngra funktionärskadern. De nya männen, Brezjnevgenerationen, hade inga minnen av världen före 1917, var tacksamma mot Stalin för sin plötsliga upphöjelse och förblev resten av sina liv systemet trogna. När de tynade bort på 1980-talet var också Sovjetunionens saga all.

Den totalitaristiska skolans opponenter – "revisionister" som Sheila Fitzpatrick, J. Arch Getty och Gábor Rittersporn – beskrev i stället terrorn som en spontan process: delvis ett resultat av interna partistrider i vilka Stalin var medlare och åskådare mer än aktör, delvis svaret på ett underifrån kommande, folkligt uppror mot korruption och pampvälde på lokal nivå. Tillgången till nytt arkivmaterial har efter Sovjetunionens fall bara i begränsad utsträckning försonat de båda tolkningstraditionerna. Att utrensningarna igångsattes och sanktionerades på centralt håll är numera ställt utom allt tvivel. Men liksom var fallet med häxförföljelserna i Sverige under 1600-talet, med Förintelsen under andra världskriget eller jakten på kommunister i USA på 1950-talet, skänkte samtidigt vissa mekanismer i vardagen repressionen en egen dynamik. Eftersom tarvlig avund och illvilja mot grannar och arbetskamrater genom angivelser till hemliga polisen kunde förvandlas till lovvärd medborgerlig vaksamhet, kom antalet offer snabbt att mångdubblas.

I rysk tradition är terrorn hågkommen som *jezjovstjinan*, eftersom den ansvarige folkkommissarien för inrikes frågor under den här perioden hette Nikolaj Jezjov. Genom att massutrensningarna kom att förknippas med en enskild person, blev det också möjligt för regimen att efteråt i någon mån distansera sig från det skedda. Vem var då egentligen denne Jezjov? Den nederländske historikern Marc Jensen och hans ryske kollega Nikita Petrov har tillsammans nyligen publicerat en biografi. Genom författarnas källkritiska medvetenhet och skepsis mot anekdoter blir personteckningen skäligen torftig. Denna återhållsamhet är emellertid att föredra framför tidigare sensationsskriverier kring "Stalins blodtörstige dvärg".

Den bild som Jensen och Petrov förmedlar ligger nära den totalitaristiska skolans synsätt.

VID ELVA ÅRS ÅLDER FICK JEZJOV börja försörja sig själv, först som skräddarlärling, senare som fabriksarbetare. Som soldat under första världskriget kom han i kontakt med bolsjevikerna, tjänstgjorde under inbördeskriget i Röda armén som kommissarie och hade under 1920-talet olika uppdrag som partifunktionär i Tatarstan och Kazakstan. Hans karriär, ständigt interfolierad av tbc-behandling på olika sanatorier, tog fart först 1929–1930, när han fungerade som vice folkkommissarie för jordbruket med ansvar för personalfrågor. Det var nu, under den kollektivisering som krossade den självvägande bondeklassen i Ryssland, då uppskattningsvis mellan fem och sex miljoner människor deporterades och lika många svalt ihjäl, som Jezjov för första gången stiftade bekantskap med storskalig repression och knöt nära band till Stalin.

Nästa viktiga uppdrag blev att leda kommunistpartiets interna kontrollkommission 1933–1936. Återkommande utrensningar av passiva och olämpliga partimedlemmar ingick i bolsjevikisk kultur. Partiet hade endast råd att hysa de "mest medvetna" delarna av proletariatet i sina led. Efter mordet på partichefen i Leningrad, Sergej Kirov, 1934, blev Jezjovs revision emellertid något annat än en vanlig disciplinkampanj. Den kom att inriktas på att uppspåra och avslöja terrorister och fientliga element i partiapparaten, vilka kunde ha kopplingar till attentatet (Stalin har länge ansetts ligga bakom mordet på Kirov, men forskning under senare år antyder att mördaren lika gärna kan ha varit en ensam gärningsman, vars dåd Stalin utnyttjade på samma sätt som Hitler exploaterade den ensamme riksdagshuspyromanen van der Lubbe).

Jezjov kunde leverera material till den första Moskvaprocessen sommaren 1936 mot Zinovjev och Kamenjev, liksom till utrensningarna inom de utländska kommunistpartierna i Moskva. De föregivna avslöjandena födde snart kritik mot folkkommissarien för inrikes frågor, Genrich Jagoda, under vars ämbetsutövning förrädare ostörda tillåtits infiltrera apparaten. Som mest lämpad att ersätta Jagoda som folkkommissarie framstod naturligtvis partiets energiske säkerhetschef, Jezjov. Skiftet skedde i september 1936, och snart hade Jagoda och otaliga av hans tidigare medarbetare blivit häktade av den omutlige efterträdaren. Ytterligare konspirationer nystades upp i olika riktningar, och försommaren 1937 drabbades krigsmakten. Marskalk Tuchatjevskij, marinchefen Orlov och 980 andra höga officerare arresterades och sköts som agenter för Nazityskland.

Och ännu hade "jezjovstjinan" knappast kommit igång! Genom en ny författning hösten 1936 (i kraft till 1977) hade Sovjetunionen utropats till världens första socialistiska stat. Att klassmotsättningarna officiellt var övervunna i landet innebar emellertid också att tidigare deporterade folkfiender, kulaker och andra misstänkta element nu återfick sina medborgerliga rättigheter och tilläts återvända från exilen. Vilka oanade möjligheter skulle inte denna amnesti erbjuda "klassfienden" att infiltrera samhället och rösta in sina kandidater i valen till Högsta Sovjet!

DET VAR I DETTA SAMMANHANG som Jezjov den 30 juli 1937 fick Politbyråns välsignelse för NKVD:s operativa order 00447 "rörande bestraffning av tidigare kulaker, kriminella och andra antisovjetiska element". För varje republik, territorium och region i Sovjetunionen fastställdes bestämda kvoter av "fiender", som skulle skjutas respektive skickas till läger. Operationen, som skulle administreras av den lokale partisekreteraren tillsammans med NKVD-chefen och åklagaren, skulle pågå i fyra månader, men för-

längdes undan för undan fram till november 1938. Nya misstänkta grupper, till exempel etniska minoriteter i gränsområden, kom i fokus för repression, och den ursprungliga "tilldelningen" på totalt 75 950 avrättningar och 193 000 lägerdomar mångdubblades, delvis på lokalt initiativ.

Våren 1938, när den sovjetiska pressen tryckte hyllningsdikter till Jezjov ("modigare än snöleoparden och mer skarpögd än örnen", "en eld som härjar ormarnas nästen"), övertog han tillfälligt posten som folkkommissarie för vattentransporter. Den tidigare innehavaren hade arresterats och avrättats och nu gällde det att finna hans medbrottslingar inom ministeriet. Under två månader lämnade Jezjov den dagliga skötseln av NKVD till andra och begick därmed ett ödesdigert misstag. En av hans egna skyddslingar, NKVD-chefen i Fjärran Östern, passade på att hoppa av till Japan. Obehagliga frågor började ställas om Jezjov själv, och sedan han i augusti påtvingats partichefen i Georgien, Lavrentij Berija, som sin ställföreträdare, lyckades han aldrig återfå kontrollen.

Hans drickande blev alltmer okontrollerat och hans andra, stormiga äktenskap gick mot sin upplösning. Hustrun, som arbetade i förlagsbranschen, fick sina kärleksmöten med kända författare som Isaak Babel och Michail Sjolochov avlyssnade av NKVD. Sedan Jezjov försett henne med sömnmedel tog hon till slut sitt liv. Ungefär vid denna tid beordrade Politbyrån att massrepressionen skulle inställas och trojkorna upplösas. Jezjov lämnade in sin avskedsansökan. Redan dessförinnan, mitt under revolutionsparaden den 7 november, hade han fått lämna plats för Berija på Leninmausoleets tak. Västjournalister noterade att Berija redan sytt på en folkkommissaries fulla gradbeteckningar på sin uniform. Det dröjde till april 1939 innan Jezjov arresterades, och till februari 1940 innan han ställdes inför rätta och avrättades.

DEN BILD SOM JENSEN och Petrov förmedlar ligger nära den totalitaristiska skolans synsätt. Jezjov framstår som ett osjälvständigt instrument för Stalins politik, en lojal underhuggare som kastades bort när han inte längre behövdes. Hans kärlek till ledaren tycks dock ha varit äkta, och förslaget om att huvudstaden Moskva skulle döpas om till Stalinodar –"Stalins gåva" – inte bara ett uttryck för kryperi. Den knapphändiga bild som förmedlas av Jezjov som människa chockerar samtidigt, inte minst eftersom han liksom så många andra av 1900-talets värsta bödlar framstår som en skäligen ordinär person.

Han var liten till växten, 151 cm, och – enligt vad han själv uppgav i förhör efter sin arrestering – bisexuell. Om det senare var en falsk, framtvingad bekännelse – homosexuella handlingar var sedan 1933 olagliga i Sovjetunionen – är omöjligt att veta. Jezjov tog tillbaka det mesta av sina bekännelser, men aldrig just detta. Men varken detta eller något annat man känner till förklarar hans roll i de stora utrensningarna.

De flesta människor som träffade honom i början av karriären mindes efteråt en stillsam och sympatisk person som spelade gitarr, hade hygglig sångröst och möjligen drack lite för mycket. Hans adopterade dotter Natalja, sju år gammal vid tiden för arresteringen och numera pensionerad musiklärarinna, utkämpade ännu för ett par år sedan en hopplös kamp för att få Jezjov återupprättad. Hon bevarar minnet av en kärleksfull far som överöste henne med presenter och gärna lekte med henne efter sina långa dagar i Ljubljanka.

GUNNAR ÅSELIUS

Självkritik till döds

TERROR AND LIBERALISM

Paul Berman

Norton, 2003 (214 s.)

EFTER MURENS FALL talade somliga om "det korta 1900-talet", som skulle ha varat från 1914 till 1989. Men detta är, menar den amerikanske författaren och debattören Paul Berman, fromt önsketänkande. Totalitarismens epok är ingalunda över, historien är inte slut. Den liberala demokratin har visserligen segrat i ett Europa som under många decennier har plågats av terrorregimer, och har även gjort framstötar i andra delar av världen, vilket vederlägger alla idéer om att demokratin inte passar alla religioner eller förmår slå rot i andra civilisationer. Men den muslimska världen har ändå förblivit en stor vit – eller svart – fläck på den politiska världskartan. Ännu har inte ett enda arabland demokrati, kvinnor är berövade sin frihet och det finns stater som sanktionerar terrorism.

Den vita fläcken har också sammanfallit med mångas blinda fläck. Totalitarismens offer i Nazityskland och Sovjetunionen känner vi alla till, men de många miljoner människor som har mist livet i Algeriet, Sudan, Iran och Irak under senare årtionden har vi i Väst inte sett, åtminstone inte före den 11 september 2001.

Paul Berman varnar i sin analytiska stridsskrift *Terror and Liberalism* för vad som kan följa av att västerlänningar, som tror sig vara upplysta, har missat hotet och kraften i den muslimska världens förtryckande våldsideologier, på samma sätt som välmenande liberaler i Europa och USA till en början underskattade den dödsbringande potentialen hos såväl fascismen som kommunismen. Boken är en av de viktigaste och mest intressanta i de senaste två årens utgivningsvåg, dels därför att Berman gör en övertygande, idéhistorisk läsning av skeendet, dels därför att han på ett befriande vis tar ställning i flera brännbara frågor. Att han angriper den vänster han själv räknar sig till, utgör ytterligare en krydda.

DEN EGYPTISKE TÄNKAREN Sayyid Qutb är en av islamismens viktigaste inspiratörer. Han avrättades 1966, 60 år gammal, på order av Nasser, men hans idéer och skrifter lever i hög grad vidare. Enligt Qutb utgör religionens och statens åtskillnad det mest akuta hotet mot islam, och det moderna schizofrena västerlandet, där kyrkan frivilligt avstår från en roll i världsliga frågor, är den smittkälla som sprider förflackningens farsot över den muslimska världen. Qutbs huvudbudskap till sina muslimska bröder var att Guds heliga sanningar måste gälla i alla sammanhang, tolerans kan bara leda till en öppning för skadliga irrläror. Sayyid Qutbs utopi går att sammanfatta med ett enda ord: sharia.

Usama bin Ladin, ledare för det islamistiska avantgarde som verkar i Qutbs anda, sade i ett av sina första tal efter den 11 september, att det mest förnedrande för islams del under de senaste 80 åren var att Kemal Atatürk år 1924 avskaffade kalifatet och i dess ställe inrättade en sekulär stat i Turkiet. Detta skulle vara det första steget mot islams totala utrotande. Målet med jihad är att med alla möjliga medel återupprätta en islamistisk stat där Gud är den ende auktoriteten på alla områden, och detta heliga krig har ingen begränsning i tid och rum.

De fundamentalistiska islamisternas världsbild och värdegrund kan te sig främmande, men Berman är noga med att framhålla att terrorismen inte är en exotisk företeelse. Den har tvärtom varit mycket livaktig i Europa ända till alldeles nyligen: Hitler, Stalin, Franco och så vidare. Irrationalitet och dödskult har varit centrala inslag i olika massrörelser, liksom hatet mot det liberala och öppna samhället. Islam har ur detta perspektiv blivit den nya arenan för det gamla kriget mellan liberalism och totalitarism. Tyranniet dyker här upp i två olika, men nära besläktade skepnader av muslimsk totalitarism: baathsocialism och islamism.

Inom den tidiga baathsocialismen studerade man Fichte och andra tyska romantiker, senare tog man intryck av kommunismen och skapade en blandning av rasism, fascism och marxism. Den antisionism som i dag är mycket utbredd i arabvärlden är i själva verket en importprodukt från

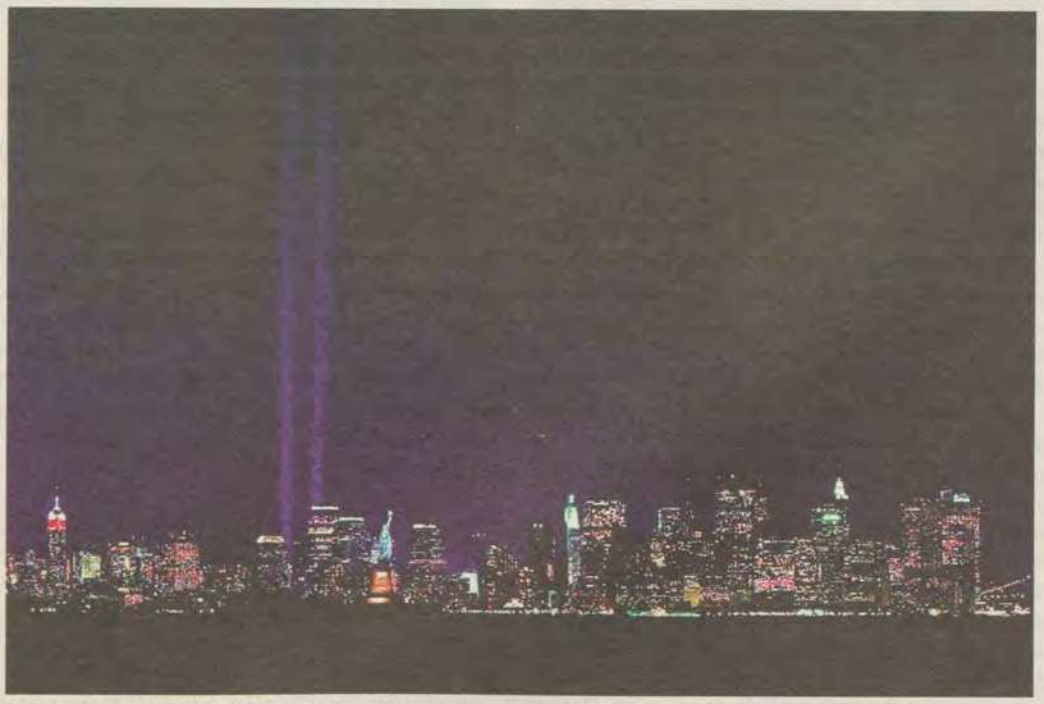

Knappast självförvållat. Två ljuskäglor mot New Yorks himmel i stället för tvillingtorn, den 11 mars 2002. Foto: Ray Stubblebine/Reuters/Scanpix

Europa, som islamkännaren Bernard Lewis har konstaterat. För att förstå något om både Saddam Husseins grymheter och självmordsbombarnas drivkrafter måste vi således komplettera studiet av den islamska idétraditionen med ett kritiskt grävande i den västerländska filosofin och litteraturen.

ATT POLITIKER och intellektuella i Väst uppvisar en slående oförmåga att rätt bedöma och ta ställning mot den muslimska totalitarismen, bekymrar Berman. Såväl vänsterns naivitet som de så kallade realisternas pragmatiska inställning leder till helt felaktiga slutsatser. Bermans meningsfränder inom vänstern begår, menar han, misstaget att kräva en rationell förklaring till att USA utgör måltavla för terrordåd. Attackerna måste, enligt detta synsätt, innebära att USA i någon bemärkelse skördar vad man själv har sått i form av utrikespolitik och Coca-Cola. Eftersom det nu finns ett straff, måste det också finnas en skuld, varför det djupast sett är amerikanerna själva som på det ena eller andra sättet skapar och är ansvariga för den terrorism de bedriver krig mot. Självkritiken bland amerikanska vänsterintellektuella har på sina håll gått så långt att deras sympatier snarare ligger hos palestinska självmordsterrorister än hos attackernas offer.

Bermans förklaring till detta fenomen utgår från vänsterns oreflekterade förnuftstro. Den aldrig ifrågasatta utgångspunkten för alla resonemang är att motståndaren är rationell, eller att dennes agerande i varje fall är motiverat av rimliga skäl och syften. Men så är det inte alltid; totalitära krafter är sällan under förnuftets kontroll. Frågan "varför?" kan ibland inte få ett tillfredsställande svar. Och eftersom det onda inte ryms inom en rationalistisk världsbild, döms George W. Bush ut som en svartvit retoriker som är ute i skumma syften när han talar om USA:s strid mot just ondskan.

Vänsterns och Europas hårda kritik mot kriget i Irak är ett stort misstag, hävdar den amerikanske vänstermannen Berman. Som svensk liberal är det lätt att instämma: den västerländska demokratin och marknadsekonomin har sina brister, men ingen annan samhällsordning i historien har varit bättre på att ge människor välstånd och frihet. Det liberala samhället ska självfallet tåla intern kritik, men det måste också försvaras mot externa angrepp. Självrannsakan är oftast klädsam, men inte alltid.

Sverige har, som så många gånger tidigare, valt att stå vid sidan om också denna konflikt. Vår kritik riktade vi mot USA och Storbritannien. Det är som om vi inte kan inse att hoten om terror är högst reella och riktade även mot oss svenskar. Vi är återigen "landet utanför", som Per T. Ohlsson skrev i samband med det första Gulfkriget. Berman konstaterar syrligt att Sverige må vara ett föregångsland när det gäller välfärdspolitik, men att själva välfärden vore otänkbar utan de krig vi låter andra utföra under det att vi tvår våra händer.

LIKA MISSRIKTAD är den pragmatiska realism som under en lång tid har influerat USA:s utrikespolitik. Med realister vid spakarna i Washington har USA lierat sig med despoter av medeltida snitt i Riyadh, baathpartister i Damaskus och diverse andra sinistra krafter för att uppnå kortsiktiga resultat. Den senaste i en lång rad av dylika realister var Bush den äldre, som prioriterade taktiska avväganden framför ideologi, och därför är det paradoxalt att Bush den yngre, som till stor del är omgiven av rådgivare formade till realister under hans far och Nixon, anför mänskliga rättigheter och kvinnlig frigörelse som några av skälen för krigen i Irak och Afghanistan. Berman skriver till och med att kriget mot talibanerna var det första feministiska kriget i världshistorien, vilket är aningen magstarkt med tanke på att amerikanerna inte lyckats garantera att mänskliga rättigheter respekteras. Förtrycket av kvinnor må ha mildrats något efter talibanernas fall, men förblir brutalt.

Det föll på sonen Bush att reparera faderns misstag att lämna diktatorn och folkmördaren i Bagdad kvar vid makten, men situationen är mer delikat än så. De allierade saudierna, som åtnjöt USA:s beskydd mot Saddam Husseins expansionsplaner för 13 år sedan, har inte visat någon påtaglig tacksamhet eller lojalitet. Tvärtom. Enligt uppgift har nu USA bevis för att Saudiarabiens ledare har haft nära kopplingar till al-Qaida, vilket inte bör förvåna någon. Denna intoleranta, patriarkala monarki, badande i oljepengar, sprider via tusentals koranskolor islamistisk misstro mot Väst och aggressiva stämningar har fått en folklig förankring i hela Mellanöstern. Till och med i det Kuwait, som USA befriade från ockupation, vann islamister och klanföreträdare 47 av 50 parlamentsplatser i det relativt fria val som hölls den 5 juli i år. Detta var en uttalad protest mot varje ansats till liberala reformer.

Kritiker av interventionen i Irak varnade för att USA skulle sugas in i ett nytt Vietnam, men i själva verket liknar de båda Gulfkrigen första och andra världskriget. Vad som först såg ut som en triumf för den liberala demokratin, visade sig vara en förlust i förklädnad. En andra omgång, hård och blodig, var nödvändig för att uppnå en verklig seger. Den här gången lär den andra ronden bli mycket utdragen. Få tidigare antagonister, om ens någon, har varit lika hängivna och lika irrationella. Och det enda alternativet till att konfrontera fienden nu är att konfrontera honom senare, när han förmodligen är ännu starkare.

George W. Bush visar i handling att han avser att försvara de liberala principer som det amerikanska samhället vilar på, men frågan är om han verkligen har satt sig in i krigets intellektuella dimensioner. Hittills har hur som helst varken han eller hans medarbetare lyckats artikulera dessa på ett sätt som mobiliserar och förenar hela den demokratiska världen.

Det är oroväckande, eftersom detta krig inte bara kommer att utkämpas i luften och på marken.

DEN VIKTIGASTE STRIDEN om friheten kommer i hög grad att utspela sig i tidningskiosker och boklådor, på universitet och i politiska församlingar. Berman lyfter fram betydelsen av att demokratiska socialister motat kommunismen, och efterlyser en liknande kraft inom den muslimska världen, en kraft som bekämpar islamismen och försvarar mänskliga fri- och rättigheter.

Kriget om idéerna rasar också i de stora metropolerna i Väst: Berlin, Paris, London, New York. Goda krafter har identifierat och bekämpat fasor förr, och det är i denna historia och denna litteratur vi kan hitta kunskaper och inspiration. Efter andra världskrigets vanvett skrev ett flertal författare om totalitarismens inre väsen och inte minst Albert Camus stod för en viktig insikt när han i *Människans revolt* argumenterade för att totalitarismen och terrorismen är ett och samma. Camus tillhörde sin tids viktigaste röster. I dag tjänstgör Paul Berman förtjänstfullt från sitt arbetsrum i Brooklyn både som uttolkare av historien och som "laptop-general" i det pågående kriget mot totalitarismen.

SOFIA NERBRAND

Bokmalar mot globalisering

WIEVIEL GLOBALISIERUNG VERTRÄGT DER MENSCH?

Rüdiger Safranski

Carl Hanser Verlag, 2003 (118 s.)

EFTER ALLA PAPPERSSLUKANDE, men inte alltid så mångsidiga böcker om globalisering, frestar Rüdiger Safranski med en drygt hundrasidig överlevnadskurs för den globaliserade människan. Det låter övermaga. Men eftersom han i tidigare böcker lyckats begripliggöra notoriskt svårfångade filosofer som Heidegger och Nietzsche, liksom kniviga begrepp som frihet och ondska, finns det anledning att höra vad han har att säga i *Wieviel Globalisierung verträgt der Mensch?* Frågan är alltså hur mycket globalisering människan egentligen tål.

Safranskis styrka ligger knappast i originellt tänkande, utan snarare i förmågan att med enkla tankegångar kartlägga en tanketerräng. Han visar att vi numera måste tänka globalt utifrån ett katastrofperspektiv både vad gäller miljö och krig. Även förståelse av ekonomi och teknik fordrar i dag ett globalt synsätt. Vissa konsekvenser av globaliseringen är onda, andra goda. Väsentligt är dock att skilja den faktiska globaliseringen från de ideologiska riktningar Safranski kallar för globalistiska, och därmed börjar han vandra på sina egna stigar.

HOS GLOBALISMEN finns ett normativt element. Det mest framgångsrika uttrycket för en globalistisk hållning är nyliberalismen, som Safranski betraktar som en ideologi ägnad att legitimera kapitalets ohämmade rörelser i jakten på värdeökning. Med en av sina många snitsiga formuleringar kallar han nyliberalismen för "marxismen återuppstånden som managementideologi", eftersom den är lika ekonomistisk som vulgärmarxismen en gång var. Ekonomin tjänar här inte stat och kultur, utan förhållandet är det motsatta.

Hand i hand med nyliberalismen går antinationalismen, som lockar med att befria inte minst Europa från det nationstänkande som under 1900-talet störtat världsdelen i flera förödande krig. Problemet med anti-nationalismen är att den så lätt kapar banden till en specifik plats och identitet, band som enligt Safranski inte utgör några bojor utan ger en stadga som möjliggör en öppenhet gentemot det främmande.

Till dessa två välkända globaliseringspådrivare kopplar Safranski något överraskande en grupp som annars ofta brukar betecknas som globaliseringsmotståndare: miljörörelsen. Men visst ligger det en poäng i att se denna ofta teknikfientliga och konsumtionsskeptiska rörelse som globalistisk: det är Jorden och Mänskligheten som skall räddas undan de globala farorna. Men den mänsklighet rörelsen säger sig representera kan svårligen bli ett handlingskraftigt subjekt. Inte heller kan den räkna med att finna sympati hos alla människor.

Alla former av globalistiskt tänkande kommer, enligt Safranski, att drabbas av den kraft som Platon gav namnet "Thymos". Den utgör individualitetens grund, skillnaden mellan jag och ickejag, viljan att finna sig själv. Skillnaden mellan människor ger dynamik åt samhället, men riskerar också att välta det över ända. En ekonomis-

En glänta. Här lyser den filosofiska sanningen igenom skogens snåriga virrvarr, här bevarar man den egna jämvikten långt borta från globaliseringens larm, gärna med en god bok i sin hand. Foto: Dag Røttereng/Mira

tisk förståelse av världen kommer aldrig att kunna göra reda för den thymotiska självhävdelsen: det är inte fattigdom som ger upphov till antagonism, utan sårad självkänsla och törsten efter ett socialt erkännande. Den som drömmer om en samlad mänsklighet har inte förstått att helheten av nödvändighet är sammansatt av sinsemellan stridande grupperingar.

VAD EKONOMISMEN UR Safranskis perspektiv också riskerar att skapa är den perfekta jordmånen för en militant "återförtrollning" av verkligheten – en *Wiederverzauberung* efter modernitetens *Entzauberung* – genom en perverterad religion. Traditionsförlust, ökad rotlöshet och konsumtionskulturens nihilism anges som tre huvudorsaker till upproret mot den sekulariserade och pluralistiska moderniteten. Under 1900-talets första hälft svarade socialismen och fascismen för det fundamentalistiska svaret på en rasande snabb samhällsomvandling, och dess nutida parallell är enligt Safranski den islamiska fundamentalismen.

Denna avräkning för en religiöst grundad verklighetsuppfattning innebär att Safranski byter fot jämfört med det försvar för det religiösa som han stod för i *Das Böse* (som kom på svenska 1999, *Det onda*). Visserligen var det då tal om en avlastande religiositet, en transcendens som innebar att utopiska förhoppningar kunde riktas bortom tiden i stället för att skapa blodiga revolutioner. Men den nya boken är färgad av den fundamentalistiska attacken mot moderniteten, och religionen blir därför ingen möjlig väg att vandra ur Safranskis synvinkel. Ändå gäller det ju en överlevnadskurs och som alltid i sådana sammanhang är det för Safranski den individuella överlevnaden som står i centrum. I hans fall gäller det att ta sig ur skogens virrvarr till "en glänta", *eine Lichtung*, och då är vi inne på den filosofiska mark Safranski genomströvat i Heideggers fotspår. Gläntan är den plats där sanningen lyser igenom, men vad är det för sanning och hur skall den sökas?

Safranski inleder med att räkna bort två alternativ. Söker man sanningen inåt, riskerar man att hamna i Rousseaus dilemma: den individualistiska introspektionen slår lätt över i drömmen om den allmänna viljan *(volonté générale)*, vilket för Rousseaus del förverkligades i och med Robespierres utrensningar under skräckväldet. Spejar man däremot utåt, mot kollektivet och samhället, begår man lätt samma misstag som Marx gjorde: befrielsen kom bara att gälla en samhällelig partielit som lät spärra in resten av befolkningen i det kommunistiska fängelset. Totala lösningar har historiskt sett alltid inneburit utrensningar.

SAFRANSKIS SVAR BLIR I STÄLLET ett försvar för den personliga integriteten. Globaliseringen ska hållas på avstånd. Mobiltelefonen ska stängas av och friheten återfås genom en estetisk lek enligt Schillers regler. På så sätt håller man den framrusande revolutionen ifrån sig och behåller den egna jämvikten. Man tyr sig till litteraturens och filosofins mästerverk, fördjupar sig i Kant och Heidegger, allt medan globaliseringens stormar rasar vidare utanför läslampans sken för att så småningom, förhoppningsvis, bedarra.

Så svalt och boksynt besvarar alltså Safranski sin egen fråga, allt i en rädsla för det som andas fundament, övertygelse och gemenskap. Det som inleddes som en skarpsynt analys av bristfenomen i den globaliserade världen ändade med andra ord i finsmakarens väntan på bättre tider på den egna kammaren. Det enda acceptabla motdraget blir att läsa goda böcker, vilket kan vara njutbart men inte speciellt heroiskt.

ERIK WALLRUP

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

KJELL ALBIN ABRAHAMSON
Utrikeskorrespondent på Sveriges radio och författare till flera böcker om Östeuropa.
Den senaste boken, *Den harmynte humoristen*, handlar dock om en jämtländsk busschaufför.

OLA AGEVALL
Sociolog, verksam vid samhällsvetenskapliga institutionen vid Växjö universitet.

MATS BURSTRÖM
Professor i arkeologi vid Södertörns högskola.

SUSANNE EWERT
Etnolog och fotograf, verksam i Lund.

MOHAMMAD FAZLHASHEMI
Docent och universitetslektor i idéhistoria vid Umeå universitet. Han arbetar för närvarande med ett forskningsprojekt om globaliseringens konsekvenser för framväxten av islamisk modernism.

LARS FIMMERSTAD
Författare och journalist.

ORVAR LÖFGREN
Professor i etnologi vid Lunds universitet.

DAVID RIEFF
Journalist och expert på internationella humanitära organisationer och mänskliga rättigheter. Författare till boken *A Bed for the Night: Humanitarianism in Crisis*, som utkommer i oktober.

KARIN SALOMONSSON
Universitetslektor på institutionen för service management vid Lunds universitet.

JOHAN TRALAU
Fil.dr i statsvetenskap vid Uppsala universitet. För närvarande är han gästforskare vid New School University i New York.

BENGT-ARNE VEDIN
Professor i innovationsteknik vid Mälardalens högskola och författare till bland annat *Innovation & Kreativitet*.

LYNN ÅKESSON
Docent och lärare på etnologiska institutionen vid Lunds universitet. Hon har bland annat forskat kring sociala och kulturella konsekvenser av ny teknik, moderna livscykelsritualer samt sopor och avskräde.

GUNNAR ÅSELIUS
Docent, verksam vid militärhistoriska avdelningen på Försvarshögskolan.

axess

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 4 NOVEMBER 2003

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig axess

Helår 9 nr kostar 43 Euro för Norden (400 Skr)
Beställ din prenumeration:
Internet: www.axess.se
E-post: prenumeration@axess.se
Telefon: int+46-(0)31-743 99 05
eller fyll i talongen nedan

☐ **Ja tack,** jag vill prenumerera på axess fr.o.m. nr . . .
Helår 9 nr för 43 Euro (400 Skr)

Namn . . . . . .

Adress . . . . . .

Postadress . . . . . .

Land . . . . . .

Plats för porto inom Norden

Tidskriften axess

BOX 2143
SE–103 14 STOCKHOLM
SVERIGE